

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **1** > 2023

» JOSJE DEN RIDDER, LEONARD VAN 'T HUL EN ANDRIES VAN DEN BROEK

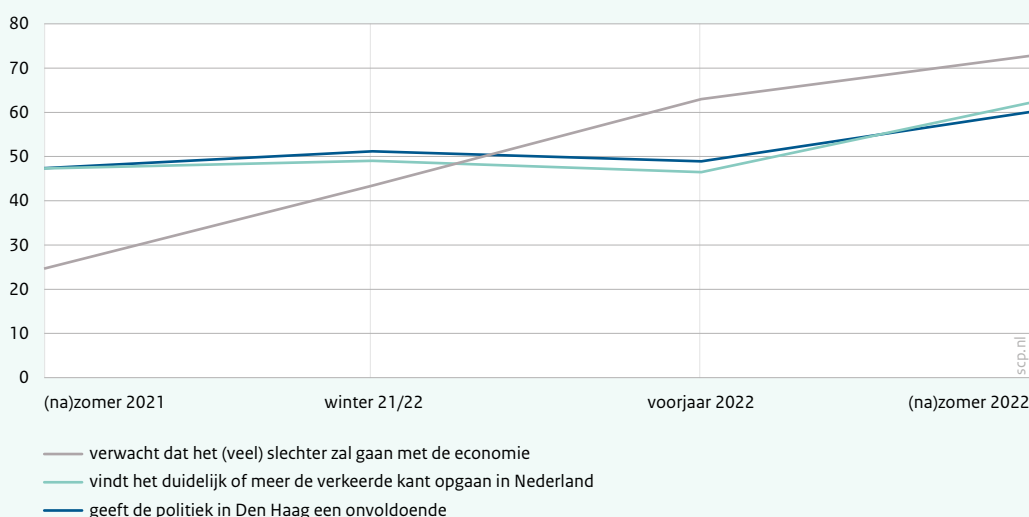
Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2023	3
Ten geleide	6
Inleiding	6
Veldwerk in (na)zomer en winter 2022, en januari 2023	6
1 Hoe gaat het met Nederland?	7
Negatiever over de richting van het land, de politiek en de economie	8
Ruime meerderheid vindt het de verkeerde kant opgaan met Nederland	9
Politiek vertrouwen in (na)zomer verder gedaald	13
Zorgen over stijgende kosten van het levensonderhoud	20
Bezorgd dat immigratie ten koste gaat van eigen mensen en cultuur	22
Wat er nog meer speelt	23
Niet alles is negatief: een welvarend en hulpvaardig land, tevreden over het leven	27
Slot: negatieve stemming overheerst in de (na)zomer van 2022	29
2 De ruimtelijke inrichting van Nederland	32
Inleiding	33
Inrichtingsthema's zijn belangrijk, maar alleen woningmarkt echt urgent	34
De overspannen woningmarkt en het gebrek aan woningen	37
Ruimteclaims: wat krijgt waar de ruimte in een klein land	40
Over een complexe toekomst gesproken	47
Slot: burgerperspectieven op ruimtelijke vraagstukken	50
Eindnoten	54
Literatuur	58
Verantwoording	62

Belangrijkste bevindingen eerste bericht 2023

Onvrede over Nederland, de politiek en de economie neemt toe in (na)zomer 2022

[De onvrede over de richting van het land en de politiek neemt toe en meer mensen zijn somber over de economische toekomst.](#) In de (na)zomer van 2022 vindt 62% van de Nederlanders het de verkeerde kant opgaan met het land (dat was 46% in het voorjaar van 2022); slechts 12% vindt het de goede kant opgaan. 60% is niet tevreden met de politiek in Den Haag (was 49%) en 73% verwacht dat het slechter zal gaan met de economie (was 63%). De stemming werd onder alle groepen negatiever. De onvrede over het land en de politiek is groot in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar (de looptijd van dit COB-onderzoek). [Het aandeel dat tevreden is met diverse aspecten van het eigen leven blijft echter hoog \(boven de 85%\) en daalt niet.](#)

Negatieve oordelen over Nederland, de economie en de politiek (in procenten)

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Zorgen over politiek, inkomen en immigratie domineren

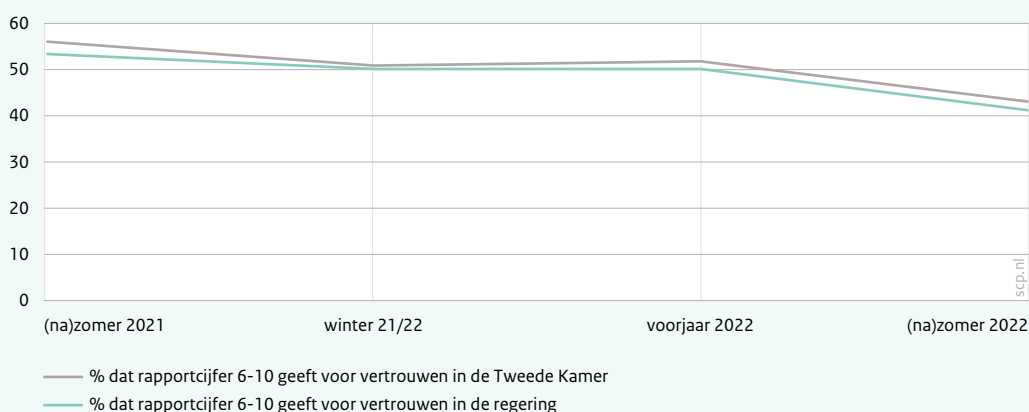
De sombere stemming lijkt het gevolg van [een verdere stapeling van maatschappelijke problemen](#). In de redenen die mensen noemen waarom zij het de verkeerde kant op vinden gaan, zijn alle zorgen uit voorgaande metingen opnieuw aanwezig: [de politiek](#), [hoge prijzen](#), [inkomensverschillen](#), [immigratie](#), [het tekort aan betaalbare woningen](#) en [de klimaatpak](#). In de (na)zomer van 2022 worden zorgen over immigratie-(beleid) en over de stijgende prijzen vaker genoemd dan in eerdere metingen. En er is een nieuwe zorg: [de stikstofcrisis](#). Deze drie thema's waren in de onderzoeksperiode veelvuldig in het nieuws. De zorgen over Nederland worden in de (na)zomer van 2022 breder gedeeld dan in eerdere metingen en vaker geuit in uitgesproken negatieve termen. 20% vindt het in de (na)zomer van 2022 *duidelijk* de verkeerde kant opgaan met het land (in het voorjaar van 2022 was dat 13%).

Belangrijkste bevindingen

Politiek vertrouwen in (na)zomer verder gedaald

[In de \(na\)zomer van 2022 geeft 43% een voldoende voor vertrouwen in de Tweede Kamer en 41% voor vertrouwen in de regering.](#) In het voorjaar van 2022 was dat nog respectievelijk 52% en 50%. Mensen zijn negatief over wat de politiek bereikt: men verwijt politici (vooral de regering) gebrek aan daadkracht en visie bij het oplossen van de problemen die in Nederland spelen. En mensen zijn negatief over de politiek-bestuurlijke cultuur: ze zien een grote afstand tussen ‘Den Haag’ en gewone mensen, vinden dat de politiek onbetrouwbaar is en dat politici gewoon blijven zitten, hoeveel fouten ze ook maken.

Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Thema: de ruimtelijke inrichting van Nederland

Inrichtingsvragen gaan vaak over meer dan alleen ruimtelijke ordening

[Nederlanders denken bij de inrichting van Nederland vooral aan de woningmarkt en aan hoe vol Nederland is.](#) Andere thema's die spelen, zijn de stikstofcrisis, natuurbehoud, de druk op de infrastructuur en de gevolgen van klimaatverandering. Opvattingen over welke belangen (zoals wonen, natuur, economie, landbouw en infrastructuur) voorrang moeten krijgen, lopen sterk uiteen. De keuzes van mensen hangen samen met partijpolitieke voorkeur en de plek waar mensen wonen. [Inrichtingsvraagstukken gaan voor mensen over meer dan ruimte alleen.](#) Het raakt aan bredere thema's, zoals onbehagen over de richting van het land, onvrede over de politiek, sociale ongelijkheid en onrechtvaardigheid.

Een besef van complexiteit en vrees voor oneerlijke keuzes

Deelnemers aan de focusgroepen beseffen dat [inrichtingsvragen complex zijn](#): de ruimtelijke opgaven zijn groot, uiteenlopende belangen moeten een plek krijgen terwijl de ruimte beperkt is. Het geeft mensen een gevoel dat ze te weinig kennis hebben om te beoordelen hoe ruimtelijke veranderingen moeten plaatsvinden, of welke ruimteclaims voorrang moeten krijgen. [Ze vrezen daarbij dat belangenafwegingen niet eerlijk worden gemaakt](#) en dat er [onvoldoende oog is voor hun opvattingen en behoeften](#). Dit gevoel is er in de focusgroepen in Amsterdam en zeker in Almelo.

Overheid moet beslissen, maar burgers willen gehoord worden

Mensen begrijpen dat er harde keuzes gemaakt moeten worden. [Ze kijken naar de overheid om ruimtelijke keuzes te maken in samenwerking met experts en vanuit een duidelijke visie.](#) Daarbij willen mensen wel dat hun belangen en opvattingen meetellen, zeker bij veranderingen in hun lokale leefomgeving. Mensen beseffen dat beslissingen teleurstellend kunnen zijn, maar verlangen dan op zijn minst openheid en duidelijkheid over het waarom achter keuzes.

Belangrijkste bevindingen

Burgers betrekken: werkvorm is essentieel, voorkom politieke ongelijkheid

De overheid wil burgers betrekken bij het maken van ruimtelijk beleid en ruimtelijke plannen in de toekomst, bijvoorbeeld bij het opstellen van een nationale omgevingsvisie. Het is daarbij goed om na te denken hoe je mensen daar op een goede manier bij kunt betrekken, zeker als het om complexe keuzes voor de toekomst gaat. Beleidsmakers en wetenschappers experimenteren met werkvormen die mensen in staat stellen hierover mee te denken, bijvoorbeeld met toekomstscenario's of visualisaties. Voor het draagvlak en de legitimiteit van besluiten is het essentieel om [politieke ongelijkheid bij vormen van burgerparticipatie](#) zo veel mogelijk te voorkomen. Belangrijk is daarbij ook aandacht te besteden aan het versterken van vertegenwoordiging via de representatieve democratie.

Ten geleide

Inleiding

Dit is het 56^e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In [hoofdstuk 1](#) bespreken we de belangrijkste ontwikkelingen in de stemming over het land, de politiek en de economie. We richten ons daar vooral op de achtergronden van de negatieve stemming in de (na)zomer van 2022 (de periode juli-oktober). In [hoofdstuk 2](#) verkennen we associaties, zorgen en opvattingen van Nederlanders over ruimtelijke vraagstukken en de inrichting van Nederland. We gaan na wat volgens Nederlanders actuele problemen en toekomstige dilemma's zijn als het gaat om de ruimtelijke inrichting.

Veldwerk in (na)zomer en winter 2022, en januari 2023

Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. Zie verder de [Verantwoording](#) achterin.

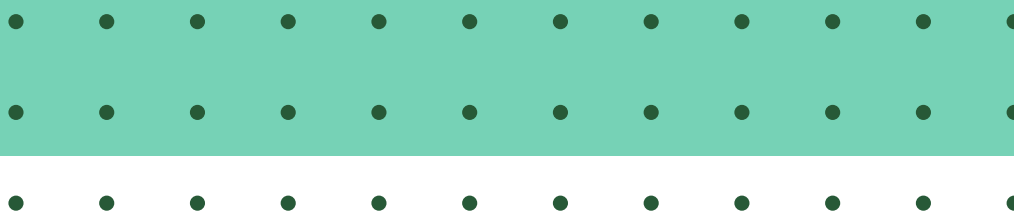
De kwantitatieve gegevens waarop met name hoofdstuk 1 is gebaseerd, zijn verzameld tussen juli en oktober 2022. Dat was in de periode van boerenprotesten, discussies over de stikstofcrisis en over het prijsplafond om energieprijzen voor consumenten betaalbaar te houden. Als aanvulling op dit onderzoek hebben we in december 2022 in het LISS-panel een korte vragenlijst afgenomen met vooral open vragen. Daarnaast zijn er in januari 2023 vier focusgroepen gehouden (twee in Amsterdam en twee in Almelo) om met mensen door te praten over hoe zij vinden dat het met het land gaat en over de ruimtelijke inrichting van Nederland.

In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van steekproefonderzoek en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevroegd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Naast de beschrijving en duiding van uitkomsten van enquêtes en focusgroepen laten we respondenten ook zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, dan geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Als we deelnemers uit de focusgroepen aan het woord laten, dan vermelden we uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

[De onvrede over hoe het met Nederland gaat en over de politiek is toegenomen, de stemming over de economie werd pessimistischer.](#) De onvrede is groot in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. In de (na)zomer van 2022 ziet 62% van de Nederlanders het de verkeerde kant opgaan met het land (in het voorjaar van dat jaar was dat 46%), is 60% niet tevreden met de politiek in Den Haag (was 49%) en verwacht 73% dat het slechter zal gaan met de economie (was 63%). De toename van het pessimisme doet zich in alle groepen voor. [De tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven ligt veel hoger en daalt niet.](#)

[Mensen noemen een opeenstapeling van redenen voor hun pessimisme over het land.](#) Zorgen over inkomen, over de politiek en over immigratie worden het meest genoemd, gevolgd door zorgen over klimaat en stikstof, wonen en omgangsvormen. Veel van deze zorgen waren er eerder ook, maar worden nu breder gedeeld en ook vaker in uitgesproken negatieve termen. 20% vindt het duidelijk de verkeerde kant opgaan (in de drie vorige metingen was dat 12-13%).

[Uitgesproken negatief is men over 'de politiek'.](#) In de (na)zomer van 2022 geeft 43% een voldoende voor vertrouwen in de Tweede Kamer en 41% voor vertrouwen

in de regering. Het politiek vertrouwen is daarmee laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. Mensen zijn ontevreden over wat de politiek bereikt: men verwijt politici (vooral de regering) gebrek aan daadkracht en visie bij het oplossen van de problemen die in Nederland spelen. En mensen zijn kritisch over de politiek-bestuurlijke cultuur: ze zien een grote afstand tussen 'Den Haag' en de bevolking, ze vinden politici onbetrouwbaar en incompetent.

Over de meeste andere instituties (zoals politie, rechters, vakbonden en nieuwsmedia) is men positiever. [Uitzondering hierop vormen grote ondernemingen en bedrijven](#), daarin heeft slechts 46% vertrouwen. Dominant patroon in het lage vertrouwen in grote ondernemingen is dat men die een te grote gerichtheid op het maken van winst toedicht, deels in combinatie met het verwijt dat de beloningsverschillen te groot zijn en de aandacht voor het klimaat te gering is.

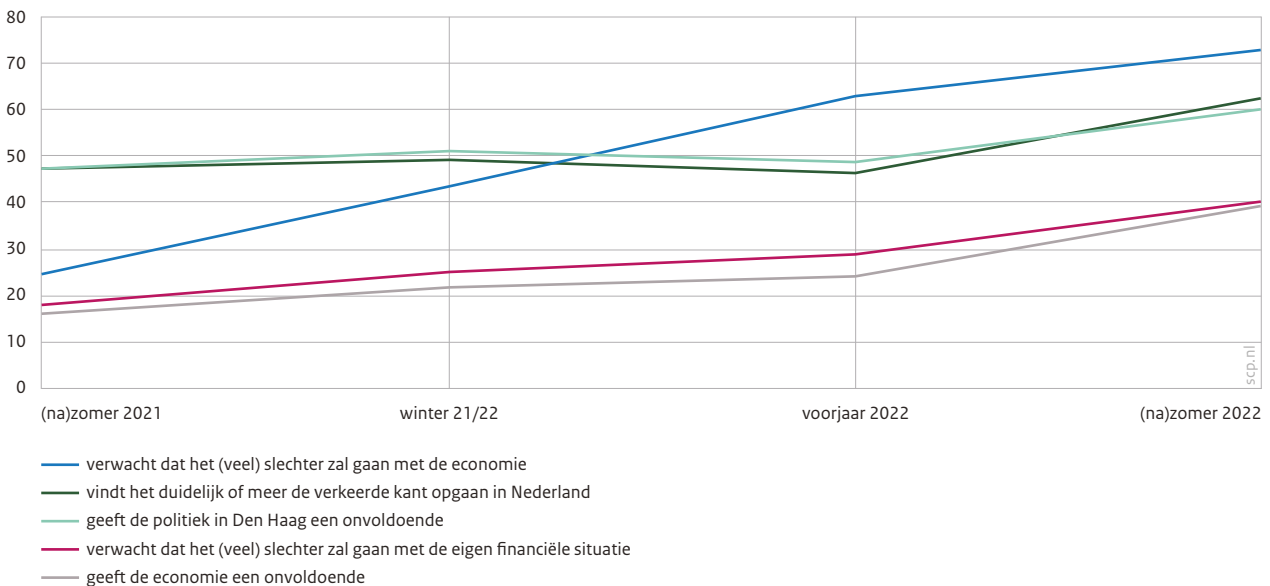
Gemiddeld geven Nederlanders hun eigen financiële situatie een 7,3 en dat cijfer is stabiel. Het aandeel dat hierin de komende twaalf maanden een verslechtering verwacht, is gestegen van 29% naar 40%. [Voornaamste bron van zorg zijn de stijgende kosten van levensonderhoud, met name van energie en boodschappen.](#)

Negatiever over de richting van het land, de politiek en de economie

De stemming over hoe Nederland zich ontwikkelt en over de politiek is in de (na)zomer van 2022 (juli-oktober 2022) negatiever dan in voorjaar 2022 (maart-juni, zie [figuur 1.1](#)). De onvrede was al aanzienlijk (COB 2022|2: 7), maar is in de laatste meting verder toegenomen: 62% vindt dat Nederland (duidelijk) de verkeerde kant opgaat, in de voorgaande meting was dat 46%. De politiek in Den Haag krijgt van 60% een onvoldoende, in het voorjaar van 2022 was dat 49%.

Ook de economische stemming, die als gevolg van de oorlog in Oekraïne en de stijgende prijzen na 2021 al was versomberd, is in de (na)zomer van 2022 negatiever dan in de voorgaande meting. Hier is het contrast met een jaar geleden het grootst: 73% verwacht dat de economische situatie de komende twaalf maanden zal verslechteren, een jaar geleden was dat nog 25%. 39% geeft de economie een onvoldoende. Daarmee zijn mensen in de (na)zomer van 2022 somberder dan een jaar ervoor, toen 16% een verslechtering verwachtte, maar nog niet zo pessimistisch als aan het begin van de coronacrisis. Toen verwachtte meer dan 80% van de Nederlanders een verslechtering van de economie (vgl. COB 2022|bericht 1: 61). De verwachtingen over de eigen financiële situatie zijn aanzienlijk minder somber dan die over de economie, maar ook hier nam het pessimisme toe: 40% verwacht een verslechtering, tegenover 29% in de vorige meting en 18% een jaar geleden.¹

Figuur 1.1 Onvrede over het land,^a de economie^b en de politiek,^c bevolking van 18+, (na)zomer 2021- (na)zomer 2022 (in procenten)

- a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het (duidelijk of iets meer) de verkeerde kant opgaat op de vraag 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' op een schaal die loopt van 1 (duidelijk de verkeerde kant op) tot 5 (duidelijk de goede kant op). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- b Vermeld is het aandeel dat aangeeft te verwachten dat het slechter of veel slechter gaat met de eigen financiële situatie / de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- c Vermeld is het aandeel scores 6-10 op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie / de politiek in Den Haag'. De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

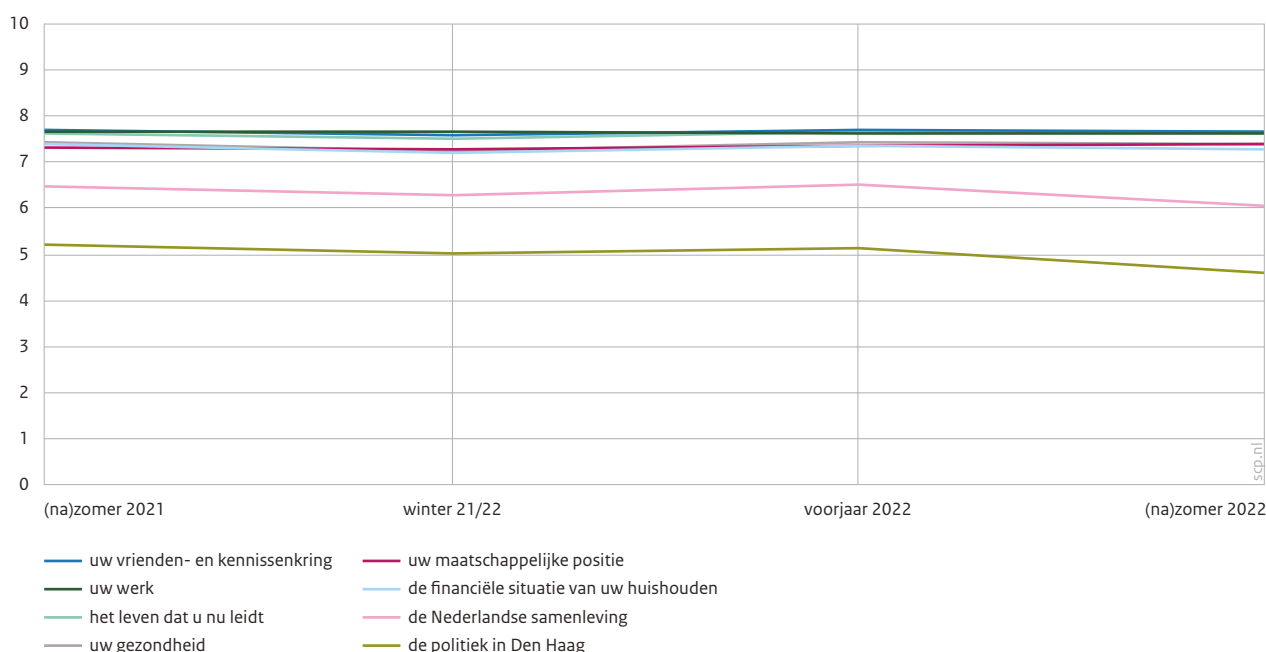
Tevredenheid met het eigen leven daalt niet

Oordelen over het eigen leven gaan niet altijd gelijk op met oordelen over de politiek en de samenleving als geheel. Dat is de gedachte achter de uitspraak van voormalig SCP-directeur Paul Schnabel: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.' Uit COB-studies blijkt al sinds 2008 dat mensen tevreden zijn over hun eigen

Hoe gaat het met Nederland?

leven, bezorgd over de maatschappij en kritisch over de politiek (Steenvoorden 2009: 29-30) en dat is nog steeds zo (zie [figuur 1.2](#)). Het aandeel dat tevreden is met diverse aspecten van het eigen leven ligt hoger dan het aandeel dat tevreden is met de samenleving of de politiek. Of, uitgedrukt in gemiddelden: het eigen leven krijgt gemiddeld een 7,7, de samenleving een 6,1 en de Haagse politiek een 4,6. En hoewel de tevredenheid met de politiek en samenleving in de (na)zomer van 2022 is gedaald ten opzichte van voorjaar 2022, geldt dat niet voor de tevredenheid met de diverse aspecten van het eigen leven: die bleef nagenoeg stabiel.

Figuur 1.2 Tevredenheid met aspecten van het persoonlijke leven, de maatschappij en de politiek, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in gemiddelde scores)^a

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met...?' Score tussen 1 (zeer ontevreden) en 10 (zeer tevreden). Het aandeel dat geen antwoord geeft, is in deze berekeningen buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

In het vervolg van dit hoofdstuk illustreren, bespreken en duiden we de toegenomen onvrede en de negatievere stemming in de (na)zomer van 2022. Aan de orde komen de redenen waarom mensen pessimistisch zijn over het land, de achtergronden van het lage vertrouwen in de politiek, de zorgen over de eigen financiële situatie, de maatschappelijke problemen die mensen het meest noemen en de positieve punten die ze zien.

Ruime meerderheid vindt het de verkeerde kant opgaan met Nederland

'Hoewel mijn vlag nog steeds goed hangt, met rood boven, gaat mijn duimpje bij deze vraag wel naar beneden.' (Amsterdam, groep hbo/wo)

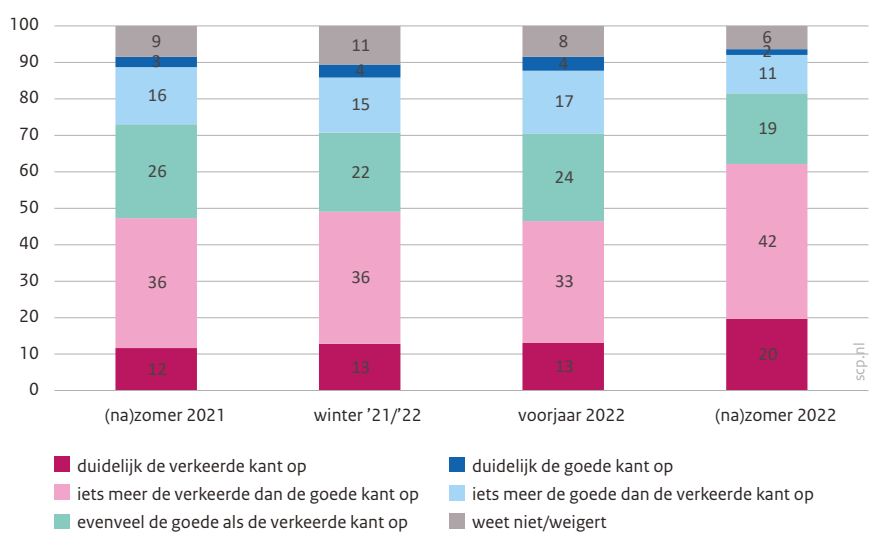
Aldus een meneer in een Amsterdamse focusgroep als antwoord op de vraag of hij vindt dat het met Nederland de goede (duimpje omhoog) of verkeerde (duimpje omlaag) kant opgaat. Ook in de enquête gaan bij een vergelijkbare vraag verreweg de meeste duimen omlaag: 20% vindt het duidelijk de verkeerde kant opgaan met het land, 42% vindt het meer de verkeerde dan de goede kant opgaan. Samen vormen zij de groep van 62% die het de verkeerde kant op vindt gaan, een groep die groter is dan in de vorige drie metingen van dit onderzoek (zie [figuur 1.3](#)). In vergelijking met de vorige meting is het aandeel dat het

Hoe gaat het met Nederland?

(duidelijk) de goede kant op vindt gaan (afgerond 12%) afgenomen, net als het aandeel dat vindt dat Nederland evenveel de goede als de verkeerde kant opgaat (19%).

De onvrede over waar het met het land naartoe gaat, is ook in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar groot. Bij de vernieuwing van de opzet van dit onderzoek in 2021 zijn de antwoordcategorieën van deze vraag aangepast, waardoor de cijfers niet exact vergelijkbaar zijn met eerdere jaren. Ook in eerdere metingen vond regelmatig ruim 60% het de verkeerde kant opgaan met het land, maar toen werd men gedwongen te kiezen tussen de goede of de verkeerde kant, terwijl er sinds 2021 ook de optie is om een neutrale middencategorie aan te kruisen (vgl. COB 2022|1: 62). In dat licht is de 63% die nu na toevoeging van een middencategorie voor (duidelijk) de verkeerde kant kiest, hoog.

Figuur 1.3 Oordelen over de richting van Nederland, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Gaat het volgens u met Nederland in het algemeen: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op, of duidelijk de goede kant op?'

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Mensen verschillen in hun oordelen over waar het met Nederland naartoe gaat. Net als in eerdere metingen zijn vooral de partijpolitieke verschillen groot, met aan de positieve kant de aanhangers van de coalitiepartijen en aan de negatieve kant de aanhangers van de rechtse oppositie. Hbo/wo-opgeleiden zijn iets minder pessimistisch dan de andere opleidingsgroepen. De toename van het pessimisme is echter wijdverspreid en doet zich in alle groepen voor. Ook bij de aanhangers van de coalitiepartijen is de stemming over het land flink versomberd tussen het voorjaar en de (na)zomer van 2022 (zie [tabel 1.1](#)).

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.1 Oordelen over de richting van het land in verschillende bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, voorjaar en (na)zomer 2022 (saldo van percentages positieve en negatieve antwoorden, en verschilscore tussen die saldi)

	oordeel over de richting van het land (saldo van positieve en negatieve oordelen) ^a			verschil voorjaar en (na)zomer 2022 ^b
	voorjaar 2022	(na)zomer 2022		
allen	-25	-50	-25	
man	-21	-46	-25	
vrouw	-30	-54	-24	
18-34 jaar	-23	-41	-18	
35-54 jaar	-22	-53	-31	
≥ 55 jaar	-30	-54	-24	
opleiding tot en met vmbo	-35	-58	-23	
mbo, havo/vwo	-30	-56	-26	
hbo/wo	-16	-43	-26	
stemintentie VVD, D66, CDA, CU	2	-29	-31	
PvdA/GroenLinks	-15	-42	-26	
SP/PvdD	-41	-66	-25	
PVV/JA21/BBB/FvD	-64	-88	-24	

a Weergegeven is het aandeel dat het (duidelijk) de goede kant vindt opgaan minus het aandeel dat het (duidelijk) de verkeerde kant vindt opgaan. Een minscore geeft aan dat het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan, groter is dan het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan. Vetgedrukte cijfers geven aan dat de betreffende groep significant afwijkt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

b Weergegeven is het verschil tussen de saldi van voorjaar en (na)zomer 2022. Een minscore betekent dat het oordeel negatiever werd.

Bron: NIB maart-oktober 2022

Belangrijkste maatschappelijke problemen: politiek, inkomen en immigratie

Waarom zijn mensen somber over de richting van het land? Dat is onderzocht met twee open vragen, namelijk de vraag om een toelichting te geven op hun antwoord over de richting van het land en de vraag wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen van dit moment vinden. De drie belangrijkste problemen zijn de politiek, inkomen en immigratie, op de voet gevolgd door klimaat, wonen en de manier van samenleven (zie [tabel 1.2](#)).

We bespreken hieronder op basis van de toelichting die mensen desgevraagd in hun eigen woorden gaven welke zorgen er precies leven over deze thema's. Veel mensen noemen niet slechts één of twee 'losse' problemen, maar geven een grotere opsomming van problemen:

'Er speelt veel ellende nu in Nederland. Duidelijke inflatie, woningtekort, vluchtelingen, stikstof-beleid.' (vrouw, 54 jaar, havo/vwo)

'Veel problemen, stikstof, pfas, immigranten, Oekraïne, klimaat, corona, grondstoffen raken op.' (man, 49 jaar, hbo)

'Criminaliteit, buitenlanders, alles wordt duurder, woningnood, gascrisis, Groningen.' (vrouw, 63 jaar, mavo)

'Veel grote kwesties die op Nederland afkomen. Klimaat, migratie, stikstof en boeren, oorlog in Oekraïne, problemen huisvesting.' (man, 64 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

Een enkeling beredeneert een (gedeeltelijke) samenhang tussen de pijnpunten:

‘Nederland is te klein voor het aantal mensen dat er wil verblijven. Dit overbelast de zorg, de huizenmarkt, het milieu, het onderwijs. De zorg raakt overbelast, o.a. doordat ouderen thuis moeten blijven wonen, maar er is te weinig zorg voor hen, waardoor ze vaker in het ziekenhuis belanden. Er moet een andere manier van zorg voor de ouderen komen. Van volwassenen/ werkenden wordt steeds meer verwacht dat ze meer gaan werken, terwijl kinderen en ouderen misschien wel meer begeleiding nodig hebben dan ooit.’ (vrouw, 42 jaar, hbo)

‘Het gaat in Nederland de verkeerde kant op omdat de regering niet in staat is om adequaat op problemen te reageren of om problemen te voorkomen. Terwijl al jaren bekend is dat er problemen gaan ontstaan met bijvoorbeeld het aanbod van woningen wacht de regering totdat het te laat is met reageren en worden er ondoordachte plannen gepresenteerd. Dit geldt ook voor de “stikstofcrisis”, de huisvesting van migranten en het asielbeleid.’ (man, 36 jaar, wo)

Tabel 1.2 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021- (na)zomer 2022 (percentage dat het probleem spontaan noemt)^{a, b}

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
inkomen, welvaart, economie en industrie	25	27	35	42
inkomen, armoede, inkomensverschillen	14	18	26	31
economie	4	3	3	4
belasting en bezuinigingen	6	6	6	5
industrie, ondernemingen en landbouw	2	3	3	5
overig	3	1	2	2
politiek en bestuur	37	35	33	38
regels, regeldruk	5	4	4	3
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	33	32	30	33
democratie en bestuurlijke inrichting	1	0	0	0
protest, demonstraties	0	1	0	2
immigratie en integratie	22	18	20	33
immigratie en integratie	18	15	17	31
racisme en etnische discriminatie	5	4	4	3
klimaat en milieu	22	18	21	28
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	13	10	10	20
milieu en natuur	7	5	7	5
energie	2	4	5	7
overig	1	1	1	0
wonen en fysieke leefomgeving	25	31	31	27
wonen en woningmarkt	24	22	27	23
verkeer en vervoer + overig	7	5	6	5
manier van samenleven, normen en waarden	31	30	28	26
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	11	6	6	6

Hoe gaat het met Nederland?

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
gebrek aan samen/saamhorigheid	7	9	5	6
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	11	10	9	8
egoïsme en ik-cultuur	3	4	4	4
mentaliteit en normen en waarden	6	9	11	9
overig	2	1	1	1
gezondheids- en ouderenzorg	29	37	20	18
zorg niet corona	16	16	16	15
corona	15	26	5	4
criminaliteit en veiligheid	20	18	15	10
criminaliteit en veiligheid	15	15	13	8
(strenger) straffen	5	4	3	3
overig	1	0	0	0
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	11	7	9	7
internationaal	3	3	6	4
EU	2	2	2	1
ontwikkelingssamenwerking en defensie	1	1	1	0
overig (internationaal)	0	1	3	3
verzorgingsstaat	4	6	5	4
werk	3	3	4	3
vrijheden	3	2	1	2
typisch Nederlanders	3	2	1	2
overig	6	7	5	6

a "Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?" Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan, vooral voor de veelgenoemde zorgen, de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen mogen noemen, die tot dezelfde hoofdcategorie kunnen behoren, kan het voorkomen dat het totaal van de percentages in de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in het voorjaar van 2022. Vetgedrukte cijfers in de laatste kolom wijken significant af (bij $p < 0,01$) van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

b In de (na)zomer van 2022 noemt 88% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,6 problemen.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Politiek vertrouwen in (na)zomer verder gedaald

Zorgen over de politiek staan in de top drie van meestgenoemde problemen (zie [tabel 1.2](#)) en zijn een veelgenoemd argument van mensen die vinden dat het land de verkeerde kant opgaat (zie hieronder). Dat weerspiegelt zich ook in het vertrouwen in de politiek: dat was al laag en is verder gedaald. In de (na)zomer van 2022 geeft 43% een voldoende voor vertrouwen in de Tweede Kamer en 41% voor vertrouwen in de regering (zie [figuur 1.4](#)). Dat was in het voorjaar nog respectievelijk 52% en 50%. In een eerder COB-bericht bleek al dat de mensen die de regering en de Tweede Kamer wel een voldoende geven, vaak nipte voldoende uitdelen en dat ook zij heel kritisch zijn (COB 2022[1]: 27).

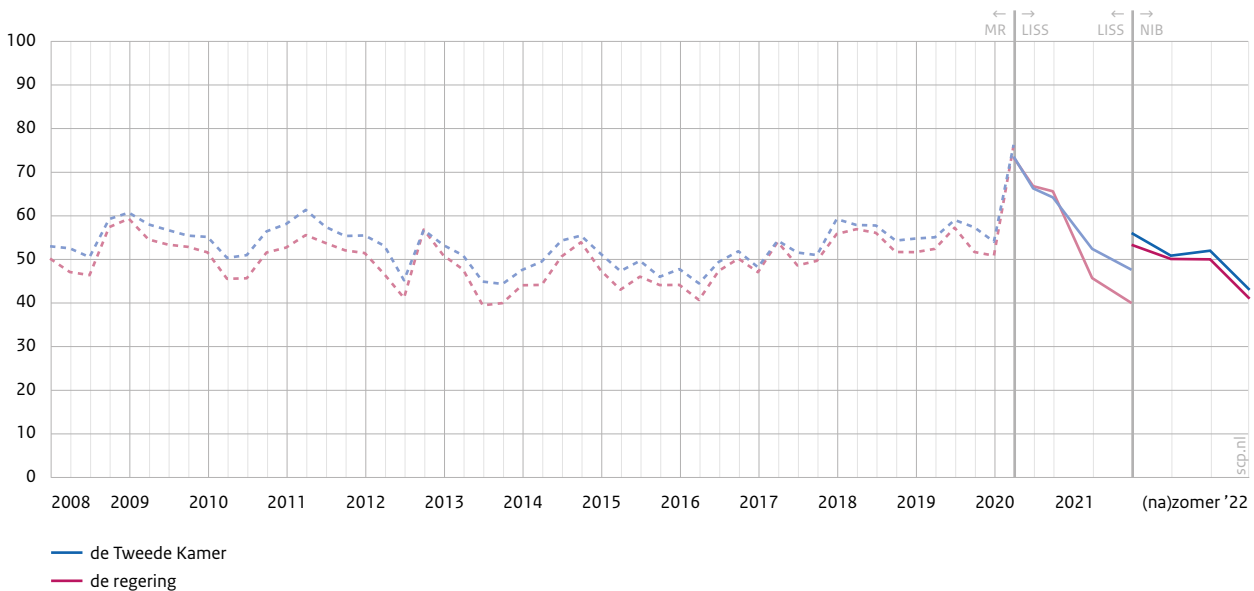
Na een jaar waarin het vertrouwen rond de 50% schommelde, is het in de laatste meting dus fors gedaald. Vanwege veranderingen in de manier van data verzamelen kunnen we die percentages niet zonder meer vergelijken met eerder, maar [figuur 1.4](#) (waarin deze zogenoemde databreuken zijn weergegeven)

Hoe gaat het met Nederland?

maakt duidelijk dat het aandeel dat vertrouwen heeft in de Tweede Kamer en regering erg laag is in vergelijking met het gemiddelde van de afgelopen vijftien jaar (het COB-onderzoek startte in 2008). Aan het begin van de coronacrisis in april 2020 was het vertrouwen uitzonderlijk hoog, daarna normaliseerde dat niveau zich en na de Tweede Kamerverkiezing van 2021 daalde het vanwege de roerige start van de formatie en de lange duur ervan (zie COB 2021|4).

Het is op dit moment niet te voorspellen of het gaat om een structurele vertrouwensdaling of een langer durende dip in politiek vertrouwen. Bij eerdere vertrouwensdalingen krabbelde het vertrouwen in de politiek na verloop van tijd weer op.² Een wat langer durende dip in het vertrouwen in de politiek zagen we eerder in de periode 2002-2004 in gegevens van de Eurobarometer waar vertrouwen in de regering is te volgen voor de periode 1997-2022. De oorzaak voor het lage vertrouwen werd toen gezocht in een samenspel van factoren, zoals de slechte economische situatie en de politieke instabiliteit tijdens het eerste kabinet-Balkenende na de moord op Pim Fortuyn (Bovens en Wille 2008). Vanaf 2006 herstelde het vertrouwensniveau, toen de economie aantrok en de politiek in rustiger vaarwater terechtkwam (Schyns en Van der Meer 2009).

Figuur 1.4 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1 (geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2022

In de houdingen van mensen over de politiek en politici doen zich geen grote verschuivingen voor (zie [tabel 1.3](#)). Ongeveer de helft van de mensen denkt dat zij geen enkele invloed hebben op wat de regering doet, 42% vindt dat politici niet luisteren naar mensen zoals zij en een derde vindt dat de overheid onvoldoende voor hen doet. De groep die politici bekwaam vindt (26%) is kleiner dan de groep die dat niet vindt (37%). Ongeveer een kwart zou het goed vinden als het landsbestuur werd overgelaten aan enkele krachtige leiders, de grootste groep wil dat niet (46%). Iets meer dan de helft (55%) wil wel dat burgers meer kunnen meebeslissen.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.3 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

		(na) zomer 2021	winter 2021- 2022	voorjaar 2022	(na) zomer 2022
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.	oneens	28	27	27	26
	eens	47	49	48	50
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.	oneens	37	33	36	35
	eens	31	33	31	32
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.	oneens	26	27	25	26
	eens	42	40	42	43
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.	oneens	31	34	37	37
	eens	32	30	29	27
Het zou goed zijn als het landsbestuur werd overgelaten aan een paar krachtige leiders.	oneens	48	47	50	46
	eens	27	29	26	29
Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.	oneens	20	21	17	22
	eens	58	57	61	55

a Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens). De percentages eens en oneens tellen samen met 'niet eens, niet oneens' en 'geen antwoord' op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Politisering van vertrouwen

Net als in eerder onderzoek (COB 2022|1: 28; Vrooman et al. 2023) zijn er grote verschillen in vertrouwensoordelen tussen groepen, met name naar opleiding en partijvoorkeur (zie [tabel 1.4](#)). Het vertrouwen in de regering is onder alle groepen gedaald, ook onder aanhangers van de coalitiepartijen. Dat is wel de enige groep waarvan nog een meerderheid vertrouwen in de regering heeft, al zijn er wel de nodige onderlinge verschillen. Van de aanhangers van VVD en D66 geeft respectievelijk 76% en 69% een voldoende, van de aanhangers van CDA/CU is dat 55% (niet in tabel). Van de rechtse oppositie geeft slechts 15% een voldoende aan de regering. De al eerder gesignaleerde ontwikkeling dat het vertrouwen politiseert (Van der Meer 2022; COB 2022|1: 27), zet daarmee door.

Van der Meer (2022: 108-109) ziet twee mogelijke oorzaken voor de ontwikkeling dat politiek vertrouwen zelf een politiek strijdpunt wordt. In de eerste plaats de opkomst van politieke partijen zoals de PVV, FvD en, recenter, Ja21 en BBB, die kiezers mobiliseren op hun wantrouwen jegens de gevestigde politieke elite. Bij partijen als de PVV en FvD is de afkeer van deze elite deel van hun politieke ideologie. Deze partijen spelen niet alleen in op bestaande politieke onvrede, maar wakkeren die ook aan. Uit onderzoek blijkt dat mensen na het stemmen op populistische partijen nog ontevredener worden over de politiek (Rooduijn et al. 2016). In de tweede plaats kunnen ook de machthebbende politieke partijen en de middenpartijen bijdragen aan de politisering van vertrouwen door het inhoudelijke politieke conflict uit de weg te gaan en door campagne te voeren op het thema politiek leiderschap, zoals VVD en D66 deden tijdens de verkiezingscampagne in 2021. Als dit proces van politisering zich verder doorzet, kan dat op termijn gevolgen hebben voor de legitimiteit van de democratie, omdat ook het verkiezingsproces zelf ter discussie kan komen te staan (Van der Meer 2022: 110). Onderdeel van de retoriek van politici die onvrede over de gevestigde politieke elite mobiliseren of aanwakkeren, is namelijk het niet respectvol bejegenen van politieke tegenstanders en het in twijfel trekken van het verkiezingsproces op het moment dat ze verkiezingen verliezen (Levistky en Ziblatt 2018; Müller 2021) De Capitoolbestorming in de VS in 2021 na het verlies van Trump en de ongeregelde heden in Brazilië in 2022 na het verlies van Bolsonaro laten zien waartoe dat kan leiden.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.4 Vertrouwen in de regering naar opleiding en stemintentie, bevolking van 18+, voorjaar 2022-(na)zomer 2022 (in procenten en verschilscore)

	aandeel dat score 6-10 geeft voor vertrouwen in de regering		verschil voorjaar 2022 en (na)zomer 2022 ^b
	voorjaar 2022 ^a	(na)zomer 2022 ^a	
opleiding t/m vmbo	37	31	-6
mbo, havo/vwo	49	35	-14
hbo/wo	60	53	-7
stemintentie: VVD/D66/CDA/CU	76	69	-7
PvdA/GroenLinks	63	49	-13
PvdD/SP	40	36	-5
PVV/JA21/FvD/BBB	20	15	-6
is niet van plan om te gaan stemmen	19	16	-2

a Percentages zijn vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de andere groepen.

b Weergegeven is het verschil tussen het vertrouwen in het voorjaar en de (na)zomer van 2022. Een minscore geeft aan dat het vertrouwen is gedaald.

Bron: NIB maart 2022-oktober 2022

Onvrede over de koers, prestaties en politiek-bestuurlijke cultuur

Waarom is het vertrouwen in de politiek in de (na)zomer van 2022 zo laag? De gedachte dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat, blijkt volgens de toelichtingen vaak te berusten op zorgen over of onvrede met 'Den Haag': beleid, regering, overheid, politici, politieke partijen of 'de politiek'. In ruim de helft van de toelichtingen wordt daar expliciet naar verwezen, soms in niet mis te verstane bewoordingen. Deels is dat gekoppeld aan specifieke zorgen over de samenleving, immigratie en inflatie, en in mindere mate aan zorgen over wonen, klimaat en sociale ongelijkheid. Deels betreft het ongespecificeerde onvrede met 'Den Haag' in het algemeen. Deze onvrede over de koers en de opstelling van de politiek zagen we in de twee vorige COB-berichten ook (COB 2022|2: hoofdstuk 2). De redenen voor het lage vertrouwen in de politiek zijn in de (na)zomer van 2022 niet wezenlijk anders dan een jaar eerder, maar die zorgen worden wel door meer mensen gedeeld.

Ongenoegen over de opstelling van de politiek en politici gaat vaak over de grote afstand die mensen ervaren tussen de samenleving en een slecht luisterend 'Den Haag' dat het contact met de samenleving kwijt is:

'De kloof tussen politiek en burgers is nog nooit zo groot geweest, zolang Den Haag een positie inneemt alsof ze alles beter weten zal deze kloof alleen maar groeien. Luisteren is iets anders dan horen!' (vrouw, 42 jaar, mavo)

'Omdat er niet geluisterd wordt naar wat de mensen willen. Politiek belooft veel maar doet niets en daar heeft de burger geen invloed op. De heren blijven hun eigen ding doen.' (man, 74 jaar, lo)

'De overheid is het contact met de inwoners allang kwijt.' (man, 79 jaar, vwo)

Een deel van de mensen acht 'Den Haag' ronduit onbetrouwbaar of zelfs ronduit kwaadwillend:

'Overheid is onbetrouwbaar.' (man, 42 jaar, wo)

'Omdat de politiek 1 grote rotte appel is die de burgers bedotten en voorliegen.' (vrouw, 42 jaar, mavo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘De regering weet van veel dat fout gaat maar grijpt niet in of stimuleert zelfs.’ (man, 56 jaar, hbo)

‘Ze proberen de mensen kapot te maken.’ (man, 20 jaar, mbo)

Deze zorgen over de politiek-bestuurlijke cultuur (niet weten wat er leeft, niet opkomen voor het algemeen belang, niet eerlijk zijn en fouten niet toegeven) komen ook naar voren in recent onderzoek van Steenvoorden (2023) naar achtergronden van politiek vertrouwen.

Twee andere redenen voor een gebrek aan vertrouwen die Steenvoorden signaleert, namelijk zorgen over de competentie en daadkracht van politici, zien we in dit onderzoek ook. De ondertoon van veel reacties is dat het ‘de politiek’ niet lukt om maatschappelijke problemen aan te pakken en op te lossen. Daarbij klinken drie argumenten geregeld door: gebrek aan daadkracht, gebrek aan competentie en gebrek aan visie. Er volgen ter illustratie van elk argument enige citaten. Over het gebrek aan daadkracht:

‘Het oplossen van problemen gaat in Den Haag veel trager dan het veroorzaken van problemen.’
(man, 77 jaar, mavo)

‘De regering pakt de vele grote problemen niet aan maar schuift deze voor zich uit.’
(man, 59 jaar, wo)

‘Problemen stapelen zich op, maar oplossingen komen niet.’ (vrouw, 61 jaar, lbo)

Gebrek aan competentie:

‘Dat er momenteel ministers zijn die niet verstand hebben van het departement waar ze zitten...’
(man, 35 jaar, mbo)

‘Niet de juiste mensen op de goede plaats in de regering. Kunnen geen problemen oplossen omdat ze niet genoeg kennis van zaken hebben.’ (man, 78 jaar, lbo)

Gebrek aan visie:

‘Er is geen toekomstvisie die breed gedragen wordt. Den Haag doet ondanks alle tegengeluiden gewoon waar ze zin in hebben.’ (man, 56 jaar, hbo)

‘We worden bestuurd door louter visieloze mensen die eigen electoraal gewin verkiezen boven het landsbelang.’ (man, 38 jaar, hbo)

In dit COB en in eerdere COB-berichten zagen we dat onvrede of kritiek op het functioneren van de politiek vaak gaat over het niet luisteren naar de bevolking, over een gebrek aan probleemoplossend vermogen en/of over onrechtvaardig handelen (zie daarvoor ook [hoofdstuk 2](#)). Die conclusie baseerden we vooral op open antwoorden en groeps gesprekken. Omdat ook uit onderzoek naar legitimiteit blijkt dat ervaren responsiviteit (politicologisch jargon voor luisteren), procedurele rechtvaardigheid en overheidsprestaties van belang zijn voor de ervaren legitimiteit van de democratie, hebben we mensen in een andere groot-schalige enquête vragen voorgelegd over deze onderwerpen (Van Noije et al. 2023). Het doel was om te kijken hoe Nederlanders het functioneren van de regering op deze punten beoordelen en of er, in deze tijden van laag politiek vertrouwen, specifieke probleemgebieden zijn aan te wijzen.

Uit dit onderzoek blijkt dat in augustus 2022 de regering op alle drie de onderdelen niet goed scoort. Een kleine minderheid is van mening dat de regering responsief is, dat wil zeggen op de hoogte blijft van de wensen van burgers, beslissingen uitlegt of aanpast. De grootste groep (40%) is het oneens met de stelling dat de regering bij haar besluiten de belangen van alle burgers meeweegt (20% eens, 31% neutraal). En

Hoe gaat het met Nederland?

hoewel veel Nederlanders zich relatief tevreden tonen over de staat van de gezondheidszorg en het onderwijs, vindt 55% dat de overheid niet in staat is maatschappelijke problemen op te lossen (8% vindt van wel).

Percepties van effectiviteit, van inclusieve belangenafweging en van de mate waarin politici de wensen van burgers kennen en eraan tegemoetkomen, blijken samen te hangen met het vertrouwen in de regering. Hoewel het boeken van resultaten het sterkst samenhangt met vertrouwen én hoewel de oordelen daarover in de zomer van 2022 overwegend negatief zijn, blijkt de oorzaak voor het lage vertrouwen dus heel breed: het gaat óók om ervaren responsiviteit en rechtvaardige belangenafwegingen. Dit sluit aan bij wat we hierboven ook zagen in de open antwoorden: de zorgen over de politiek zijn in de (na)zomer heel breed én worden bovendien breed gedeeld.

Weinig vertrouwen in grote ondernemingen vanwege grote gerichtheid op winst

Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is laag vergeleken met het vertrouwen in andere instituties, zoals de politie, de rechtspraak, het nieuws op televisie, de kranten en de vakbonden (zie [tabel 1.5](#)). Uitzondering hierop vormt het vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven: dat is ongeveer even laag als het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. In de laatste meting heeft 46% vertrouwen in grote ondernemingen. Het vertrouwen in al deze instituties is in de periode juli-oktober 2022 gedaald ten opzichte van de vier maanden ervoor.

Tabel 1.5 Ontwikkelingen in vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, (na)zomer) 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
politie	83	84	84	79
rechtspraak	76	75	78	71
nieuws op tv	76	72	74	68
vakbonden	72	69	70	64
kranten, zowel op papier als via websites / apps	72	69	71	62
grote ondernemingen / bedrijven	53	51	53	46

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die in deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Uit CBS-gegevens blijkt dat het vertrouwen in grote bedrijven in de periode 2013-2021 in grote lijnen stabiel was.³ In onze recentere gegevens zien we tussen medio 2021 en medio 2022 eveneens een stabiel beeld van vertrouwen in grote ondernemingen en bedrijven, met alleen in de laatste meting een daling van bijna tien procentpunt. Die daling doet zich voor bij alle instituties waar we naar vragen (zie [figuur 1.3](#) en [tabel 1.5](#)) en lijkt dus eerder het gevolg van een algemene negatievere stemming, dan van specifiek gegroeide onvrede over grote bedrijven.

Omdat het vertrouwen in grote ondernemingen en bedrijven in recente COB-metingen een stuk lager ligt dan het vertrouwen in andere instituties, zijn we nagegaan waarom mensen grote ondernemingen wel of niet vertrouwen. Waarop beoordelen mensen grote ondernemingen en is dat in de (na)zomer van 2022 anders dan eerder? Ook in 2008 en 2012 vroegen we mensen naar hun argumenten voor vertrouwen in grote ondernemingen; op die momenten lag het aandeel dat vertrouwen had een stuk hoger.⁴

In 2008 bleek het vertrouwen in focusgroepgesprekken afhankelijk van de perceptie van de mate waarin ondernemingen alleen hun eigen belang of ook het algemeen belang dienden. Verder wogen in het oordeel ook stabiliteit van de organisatie, werkgelegenheid en oog voor de menselijke maat mee (COB 2008|1: 25). In

Hoe gaat het met Nederland?

2012 kwam een vergelijkbaar beeld naar voren, met een grote rol voor stabiliteit (na de financiële crisis in de vorm van crisisbestendigheid (COB 2012|1: 9)). In december 2022 is opnieuw gevraagd om het vertrouwen dat men in grote ondernemingen heeft toe te lichten, ditmaal met in de vraagstelling de toevoeging 'bedrijven'. Een blik op de toelichtingen bij weinig respectievelijk veel vertrouwen leert dat de eerder gesignaleerde dimensie van gepercipieerd eigen belang of algemeen belang nog steeds een grote rol speelt.⁵

Wantrouwen in grote ondernemingen en bedrijven is veelal verwoord in termen die erop duiden dat mensen ze betichten van een te groot accent op eigenbelang. Het maken van winst staat in de ogen van de respondenten te centraal.

'Zijn enkel uit op geld verdienen.' (vrouw, 55 jaar, mbo)

'Bijvoorbeeld energieleveranciers die over de rug van hardwerkende mensen superwinsten maken, terwijl de energierekening niet meer te betalen is...' (man, 58 jaar, hbo)

'De afgelopen tijd met de stijgende inflatie hebben we de aard van (grote) bedrijven gezien. Het is waanzinnig dat de bedrijfswinsten van energie- en voedingsbedrijven tot recordhoogte zijn gestegen terwijl grote groepen zo in de knel raken dat het niet meer gaat.' (man, 37 jaar, wo)

'Heb het gevoel dat de meeste grote bedrijven altijd voor hun eigen centen kiezen en niet voor de mensen of de planeet.' (man, 20 jaar, mbo)

Zoals uit het bovenstaande blijkt, richt de kritiek zich op de te grote gerichtheid van bedrijven op het maken van winst, en bij een deel van mensen in het bijzonder op het behalen van grote winsten op energie en voedsel in tijden van grote prijsstijgingen. Twee andere vaker genoemde bronnen van ergernis zijn ongelijke beloning en onvoldoende aandacht voor het klimaat.

'Ik vertrouw grote bedrijven niet vanwege het achterhouden van informatie bv. over betalingen, belasting en hun effect op het milieu/klimaat. En ik ben heel erg tegen achterlijke bonussen en salarissen die worden gegeven aan CEO's, terwijl er ingehouden wordt op werknemers.' (vrouw, 29 jaar, wo)

'Omdat er door de meeste grote bedrijven meer gekeken wordt naar winstmaximalisatie dan naar het welzijn van mens en milieu.' (man, 70 jaar, mbo)

Vertrouwen in grote ondernemingen en bedrijven berust op de waardering voor hun bredere maatschappelijke bijdrage in het algemeen en hun bijdrage aan de economie in de vorm van werkgelegenheid en (belasting)inkomsten:

'Zeer belangrijk voor onze economie.' (man, 75 jaar, lo)

'Vertrouwen in hun economische bijdrage in Nederland.' (man, 48 jaar, wo)

'Met deze ondernemingen is Nederland sterker dan zonder.' (vrouw, 60 jaar, hbo)

'In het algemeen zijn de grootste ondernemingen betrokken bij de grote maatschappelijke discussies als milieu/duurzaamheid/energie etc. en hebben daar een actieve rol in genomen.' (man, 66 jaar, wo)

'Er zijn best wel grote bedrijven belangrijk voor economie en die ook redelijk maatschappelijk verantwoord ondernemen.' (man, 64 jaar, mbo)

Zorgen over stijgende kosten van het levensonderhoud

Nederlanders noemen het thema ‘inkomen en economie’ in de (na)zomer van 2022 het vaakst als we ze vragen om in hun eigen woorden op te schrijven wat zij de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden (zie [tabel 1.2](#)). Daarbij noemen mensen niet zozeer ‘de economie’ of ‘de economische situatie’ als belangrijkste probleem. Hun zorgen gaan over stijgende prijzen, inflatie, de hoge energiekosten, armoede en (groeiende) inkomensverschillen. Als we mensen in december 2022⁶ in een open vraag⁷ expliciet vragen op te schrijven in hoeverre ze zich zorgen maken over hun financiële situatie en waarom wel of niet, dan zijn de stijgende kosten van het levensonderhoud verreweg het meestgenoemde onderwerp.

Degenen die zich (heel veel, tamelijk veel of een beetje) zorgen maken over hun eigen financiën zijn in hun toelichting eensluidend: pijnpunt zijn de stijgende kosten van energie en boodschappen:

‘De enorme prijsstijgingen zijn verontrustend. De maandelijkse energienota is niet op te hoesten.’
(vrouw, 39 jaar, hbo, maakt zich heel veel zorgen)

‘Stijgende energiekosten, boodschappen zijn duurder en premies gaan omhoog.’ (vrouw, 19 jaar, hbo, maakt zich tamelijk veel zorgen)

‘Vooral over de energie en gasprijzen.’ (man, 49 jaar, havo/vwo, maakt zich een beetje zorgen)

‘Inflatie is te hoog geworden, vooral voor mensen met minder inkomen zoals ik.’ (man, 50 jaar, vmbo, maakt zich heel veel zorgen)

Niet alleen mensen die over zichzelf zeggen dat ze ‘minder inkomen’ hebben, zoals de meneer in het vorige citaat, maken zich zorgen over de stijgende prijzen, ook tweeverdieners doen dat:

‘Wij hebben allebei een hbo-functie en -baan. Toch is het elke maand harken om alles te kunnen betalen tegenwoordig.’ (man, 40 jaar, hbo, maakt zich tamelijk veel zorgen)

De aard van de zorgen over de financiële situatie is vergelijkbaar met die in eerdere metingen uit het najaar van 2021 (COB2021|4: 9-10) en het voorjaar van 2022 (COB2022|2: 15-16). Ook destijds zetten zorgen om de stijgende prijzen van energie en dagelijkse boodschappen al de toon.

De groep mensen die zich geen zorgen maken over hun eigen financiële situatie bestaat op een enkele uitzondering na uit mensen die tevreden zijn met hun huidige salaris of vermogen:

‘Ik en mijn partner gaan erop vooruit, en met ons huidige salaris kunnen we genoeg sparen en hoeven we ons al niet druk te maken.’ (man, 34 jaar, hbo)

‘Er komt middels pensioen en AOW voor twee personen meer dan genoeg geld binnen en we hebben weinig vaste lasten.’ (vrouw, 67 jaar, hbo)

‘Omdat we buffers hebben voor nood, goede banen en groeiend vermogen.’ (man, 35 jaar, wo)

Zorgen over inkomen en inkomensverschillen worden breed gedeeld en sijnepelen door in algemene oordelen over de economie en de economische toekomst: die worden door veel mensen negatief beoordeeld, zo zagen we in [figuur 1.1](#). Waar de Nederlandse economie echter gemiddeld een 5,7 scoort, geven mensen gemiddeld een 7,3 voor tevredenheid met de eigen financiële situatie. 87% geeft die een voldoende, 75% geeft een ruime voldoende (een zeven of hoger). Die aandelen zijn als enige van de economische indicatoren niet gedaald ten opzichte van eerdere metingen in 2022 en 2021. De verwachtingen over de eigen financiële situatie werden wel somberder (zie wederom [figuur 1.1](#)), maar zijn minder somber dan die

Hoe gaat het met Nederland?

over de economie. Dat oordelen over de economie negatiever zijn dan over de eigen financiële situatie, zagen we in eerdere COB-berichten ook (zie o.a. COB 2022|2: 8 e.v.). Dat duidt er onder meer op dat de zorgen over stijgende prijzen en inflatie breed gedeeld worden, maar niet bij iedereen in gelijke mate leiden tot zorgen of pessimisme over de eigen financiële situatie. Sommigen maken zich ook zorgen over de gevolgen van de stijgende prijzen voor anderen, of vinden het onwenselijk dat de inkomensverschillen en armoede in Nederland toenemen. In de (na)zomer van 2022 is 69% het eens met de stelling dat de inkomensverschillen in Nederland toenemen (17% neutraal, 11% oneens). Dat aandeel is vergelijkbaar met eerdere metingen in 2022 en 2021.

Negatieve verwachtingen over de economie breed gedeeld, verschillen bij eigen situatie

Hbo/wo-opgeleiden en mensen die ervaren dat ze grip hebben op hun eigen leven beoordelen de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie vaker met een voldoende dan mensen met een opleiding t/m mbo en mensen die weinig grip op hun eigen leven ervaren (zie [tabel 1.6](#)). Deze verschillen zagen we in eerdere metingen ook en hebben vermoedelijk te maken met verschillen in (stabiele) inkomenspositie (COB 2022|2: 8).

Hbo/wo-opgeleiden en mensen met ervaren grip op het leven zijn ook minder somber in hun verwachtingen over de eigen financiële situatie. Hier doet zich tevens een leeftijdsverschil voor: jongeren verwachten aanzienlijk minder vaak een verslechtering van hun eigen financiële situatie dan ouderen en mensen van middelbare leeftijd. Bij toekomstverwachtingen over de economie zien we deze verschillen niet: daarover zijn alle groepen vergelijkbaar somber.

Tabel 1.6 Evaluaties van de economie en eigen financiën naar leeftijd, opleiding en ervaren grip, bevolking van 18+, (na)zomer 2022 (in procenten en nettoscores)^a

	geeft Nederlandse economie een voldoende (6-10)	geeft de eigen financiële situatie een voldoende (6-10)	saldo ^b van verwachtingen over de economie	saldo ^b van verwachtingen over de eigen financiële situatie
allen	61	87	-64	-22
18-34 jaar	61	85	-65	4
35-54 jaar	60	87	-68	-23
≥ 55 jaar	61	89	-61	-37
opleiding t/m vmbo	52	83	-59	-31
mbo, havo/vwo	54	85	-67	-21
hbo/wo	72	92	-66	-15
ervaart grip op het leven ^c	67	94	-62	-10
ervaart weinig grip op het leven ^c	55	81	-67	-34

a Vetgedrukte cijfers geven aan dat de betreffende groep significant verschilt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

b Het saldo is het aandeel dat een verbetering verwacht verminderd met het aandeel dat een verslechtering verwacht.

c Grip op het leven is een schaal van 1 tot 5 op basis van vijf items die betrekking hebben op grip op het leven: 'Ik heb weinig controle over de dingen die me overkomen', 'Sommige van mijn problemen kan ik met geen mogelijkheid oplossen', 'Er is te weinig dat ik kan doen om belangrijke dingen in mijn leven te veranderen', 'Ik voel me vaak hulpeloos bij het omgaan met de problemen van het leven' en 'Soms voel ik dat ik een speelbal van het leven ben'. De mensen met weinig ervaren grip op het leven scoren onder het gemiddelde op deze schaal, mensen met veel ervaren grip op het leven scoren bovengemiddeld.

Bron: NIB juli-oktober 2022

Bezorgd dat immigratie ten koste gaat van eigen mensen en cultuur

Immigratie en integratie staan in de top van de lijst met belangrijke maatschappelijke problemen en worden in de (na)zomer van 2022 door 33% genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem. Dat is een forse stijging ten opzichte van de meting in het voorjaar van 2022 toen dat nog 20% was. De vermoedelijke aanleiding voor deze stijging zijn de problemen met de opvang van asielzoekers in Nederland en de aandacht hiervoor in politiek en media. Tijdens de veldwerkperiode in de (na)zomer van 2022 sliep een deel van de asielzoekers bij de opvanglocatie in Ter Apel in de open lucht of in tenten en stierf er een baby. Ook was er ophef over de opvang van asielzoekers in een hotel in het Twentse dorp Albergen en over een plan van staatssecretaris Van den Burg om gemeenten tot opvang van asielzoekers te dwingen.

Deze aanhoudende discussie over de opvang van asielzoekers lijkt dus te hebben geleid tot meer zorgen over 'vluchtelingen', 'asielzoekers' of 'immigranten'.⁸ Een kleine groep maakt zich zorgen over de manier waarop Nederland asielzoekers opvangt en over de omstandigheden in Ter Apel.

'Asielzoekers en vluchtelingenopvang dat toch erg slecht geregeld is. Mensen op straat dat kan toch niet.' (vrouw, 76 jaar, hbo)

'Ik vind de opvang van vluchtelingen momenteel in Ter Apel verschrikkelijk en zeer ongastvrij van Nederland.' (vrouw, 37 jaar, hbo)

Mensen die het vanwege dit onderwerp de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland, geven in hun toelichting meestal aan dat er wat hen betreft 'te veel' asielzoekers naar Nederland komen en in Nederland worden opgevangen. Sommigen vinden dat door immigratie 'Nederland Nederland niet meer is' of vinden dat de komst van asielzoekers 'eigen mensen' benadeelt. Deze zorgen zijn niet nieuw, we zagen ze de afgelopen vijftien jaar in het COB regelmatig (vgl. COB 2016|2; COB 2017|4). De reden dat men ze nu weer vaker noemt, lijkt gelegen in de in de ogen van sommigen grote instroom van asielzoekers, terwijl er zoveel onopgeloste problemen in Nederland zijn (bijvoorbeeld op de woningmarkt, de stijgende prijzen) die het leven voor mensen die er al zijn lastig genoeg maken. Sommigen vinden dat de politiek te veel oog heeft voor immigranten en beter voor eigen burgers zou moeten zorgen (COB 2022|2: 25).

'Eerst eigen volk dan de rest dus de asielzoekers en buitenlanders.' (vrouw, 59 jaar, lbo)

'Het is belangrijk om mensen die hulp nodig hebben daadwerkelijk te helpen, maar niet meer door ze op te nemen in onze samenleving en te voorzien van onderdak, financiële middelen etc. zodat ze niet meer geïnteresseerd zijn terug te keren naar het land van hun oorsprong. Laten we mensen helpen door een veilige omgeving te creëren in hun thuisland en als dat niet mogelijk is een tijdelijke oplossing te bieden. Ons land wordt overspoeld door "gelukzoekers" die niet voornemens zijn ooit nog terug te keren naar hun thuisland. Hele families komen hier naartoe, die niet bereid zijn zich aan te passen aan onze Nederlandse normen en velen vertonen crimineel gedrag waardoor wij ons nog onveilig gaan voelen. Dit moet ophouden!' (vrouw, 55 jaar, havo)

'Nederland is Nederland niet meer. In de stad wonen meer buitenlanders dan Nederlanders, de buitenlandse winkels groeien enorm, de Nederlandse tradities verdwijnen (zoals Sinterklaas), er wordt niet door iedereen Nederlands gesproken. De Nederlanders zijn te gemoedelijk voor de buitenlanders. Buitenlanders worden niet verplicht om zich aan te passen in Nederland.' (vrouw, 54 jaar, mbo)

'Nederlanders kunnen niet rondkomen en geen huis krijgen en als vluchteling krijg je een huis uitkering noem maar op en dat van ons belastinggeld. Waar gaat het heen?' (man, 19 jaar, havo)

Hoe gaat het met Nederland?

Hoewel immigratie veel vaker wordt genoemd als maatschappelijk probleem, zijn de opvattingen over immigratie en culturele verscheidenheid stabiel (zie [tabel 1.7](#)). In de enquête is met twee stellingen gevraagd naar de houdingen over immigratie en die zijn niet of nauwelijks veranderd ten opzichte van eerdere metingen. In de (na)zomer van 2022 zegt 32% het prettiger te vinden als er minder immigranten in Nederland zouden wonen. Dat is iets meer dan in het voorjaar van 2022, maar het verschil is klein en het aandeel is vergelijkbaar met eerdere metingen. 40% is het met deze stelling oneens en 27% neemt een neutrale positie in. De meningen over deze stelling zijn dus verdeeld, al is de groep die het met de stelling oneens is groter. Bij de stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen winst is voor de samenleving liggen de verhoudingen anders: een meerderheid van 55% is het hiermee eens, 18% oneens en 26% is neutraal.

Tabel 1.7 Opvattingen over immigranten en verschillende culturen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

		(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	44	41	44	40
	eens	29	31	28	32
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	17	19	18	18
	eens	56	53	57	55

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en neutraal en geen antwoord (NIB) op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die in de laatste meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Wat er nog meer speelt

Hierboven bespraken we de drie meestgenoemde maatschappelijke problemen in de (na)zomer van 2022; hieronder lopen we een drietal andere vaak genoemde zorgen na (klimaat, wonen en omgangsvormen) en bespreken we evaluaties van en houdingen tegenover de internationale politieke situatie.

Klimaat vaker genoemd als probleem, vooral vanwege stikstofcrisis

Het thema 'klimaat en duurzaamheid' wordt in de (na)zomer van 2022 vaker dan in het voorjaar genoemd als maatschappelijk probleem. Die stijging is vooral het gevolg van de zorgen over stikstof en de stikstofcrisis, een thema dat na de presentatie van het zogenoemde 'stikstofkaartje' van minister Van der Wal op 1 juni 2022 prominent aanwezig is in het publieke debat en in de toelichtende antwoorden van mensen over welke kant ze denken dat het met Nederland opgaat. Vaak valt de term 'stikstof' zonder verdere toelichting, veelal in een opsomming van een reeks problemen. Als mensen er meer over opschrijven, dan gaat het over de trage aanpak van de overheid of over de in hun ogen onterechte bejegening van boeren.⁹

'Veel maatregelen zijn constant vooruitgeschoven door de regering waardoor we nu een stikstofcrisis hebben.' (vrouw, 54 jaar, mbo)

'De agrariërs worden afgeschilderd als mensen die het stikstofprobleem hebben veroorzaakt doordat ze zo groot zijn geworden, maar men weet niet meer dat ze gestimuleerd zijn om dat te doen!!!' (vrouw, 56 jaar, vmbo)

Andere problemen in deze categorie gaan over 'klimaat', 'klimaatverandering' en 'klimaataanpak'. Opvattingen over klimaat en klimaatverandering zijn het afgelopen jaar stabiel. 69% denkt dat het klimaat de afgelopen honderd jaar zeker veranderd is, 26% denkt dat het waarschijnlijk veranderd is, 4% denkt dat het niet zo is en 2% weet het niet. Van de mensen die denkt dat er sprake is van klimaatverandering denkt

Hoe gaat het met Nederland?

68% dat dit vooral of helemaal door menselijk toedoen komt. 22% denkt dat het door mensen en de natuur zelf komt, 7% denkt dat het niet door menselijk handelen komt. Net als in voorgaande metingen vindt de overgrote meerderheid (in de nazomer 2022 70%) dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan (10% is het daarmee niet eens). Uit eerder onderzoek weten we dat ‘vinden dat *de mensheid* in actie moet komen’ iets anders is dan ‘vinden dat *Nederland* meer geld moet uitgeven om klimaatverandering tegen te gaan’ of dan ‘geneigd zijn *zelf* in actie te komen’ (COB 2020|1). Vooral de overheid en de industrie vindt men hierin een taak hebben (Kluizenaar et al. 2022). Mensen vinden klimaatverandering iets dat internationaal moet worden aangepakt, bijvoorbeeld op EU-niveau (Djundeva en Den Ridder 2021).

Hoewel een ruime meerderheid van de Nederlanders denkt dat er sprake is van klimaatverandering door menselijk toedoen en de noodzaak ziet om als mensheid in actie te komen, is er iets minder consensus over het tempo waarin dit moet gebeuren en de prioriteit die het klimaatvraagstuk moet krijgen. Onder de mensen die klimaat als maatschappelijk probleem noemen, bevinden zich zowel mensen die de trage klimaataanpak hekelen als mensen die zich opwinden over de te grote aandacht die uitgaat naar het klimaat. Die eerste groep is overigens aanzienlijk groter dan de tweede: 49% is het oneens met de stelling ‘ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn die opgelost moeten worden’, terwijl 27% het ermee eens is en 24% een neutrale positie inneemt. Een soortgelijke verdeling is er in de opvattingen over de aanpak van klimaatverandering. Uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 2021 blijkt dat 50% neigt naar de positie dat klimaatmaatregelen niet ver genoeg gaan, 29% neigt naar de positie dat klimaatmaatregelen te ver gaan, en 22% neemt een neutrale positie in.¹⁰ Houdingen en opvattingen over klimaatverandering hangen samen met leeftijd, opleiding en partijvoorkeur (Jacobs et al. 2021; De Kluizenaar en Van der Torre 2023). Jongeren, hbo/wo-opgeleiden en aanhangers van met name GroenLinks en D66 vinden klimaatverandering veel vaker een probleem dan gemiddeld. Deze groepen vinden ook vaker dat klimaatmaatregelen niet ver genoeg gaan.

Wonen: een tekort aan passende en betaalbare woningen

Wonen is een probleem dat, met onderbreking van de coronacrisis, sinds 2017 steeds vaker wordt genoemd als maatschappelijk probleem. In 2022 behoort het tot de meestgenoemde problemen (zie [tabel 1.2](#)). In [hoofdstuk 2](#) bespreken we deze zorgen over de woningmarkt en de oorzaken die mensen ervoor noemen uitgebreid. Daar blijkt dat mensen zich zorgen maken over de wooncrisis, meer specifiek over het gebrek aan passende woonruimte c.q. het huidige woningtekort en over de onbetaalbaarheid van woningen. Betaalbaarheid is vooral een zorg voor en van jongeren, starters of studenten, van mensen met lage of midden-inkomens en van mensen die gaan scheiden. Het vinden van passende woonruimte wordt onder meer genoemd door en met betrekking tot ouderen: die kunnen niet doorstromen naar een passende woning, wat de doorstroom verhindert. Zorgen over de woningmarkt worden door mensen vaak genoemd in een breder rijtje met zorgen over andere thema's, vooral over de politiek (die schuldig zou zijn aan dit probleem) en over de grote instroom van asielzoekers (wat sommigen zien als één van de oorzaken van het woningtekort).

Zorgen over verharding, meerderheid heeft vertrouwen in anderen

De manier waarop mensen met elkaar omgaan wordt nog steeds genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem, maar is in 2022 minder prominent aanwezig dan gemiddeld in de afgelopen vijftien jaar. Het is een brede categorie waaronder zorgen vallen over toenemende verharding in de omgangsvormen, toenemende onverdraagzaamheid en polarisatie, afnemende saamhorigheid en groeiende ik-cultuur. Mensen die zich zorgen maken over de mentaliteit in Nederland hebben het bijvoorbeeld over de vervaging van normen en waarden of over de opkomst van enerzijds de wokecultuur of anderzijds het complotdenken. Een derde van de mensen die toelichten waarom zij het met Nederland de verkeerde kant op vinden gaan, noemt de wijze van samenleven als punt van zorg:

‘Momenteel zijn we geen samenleving, maar leven we samen. We zijn altijd al een ik-cultuur geweest, maar dat wordt met de dag groter.’ (man, 32 jaar, mbo)

Hoe gaat het met Nederland?

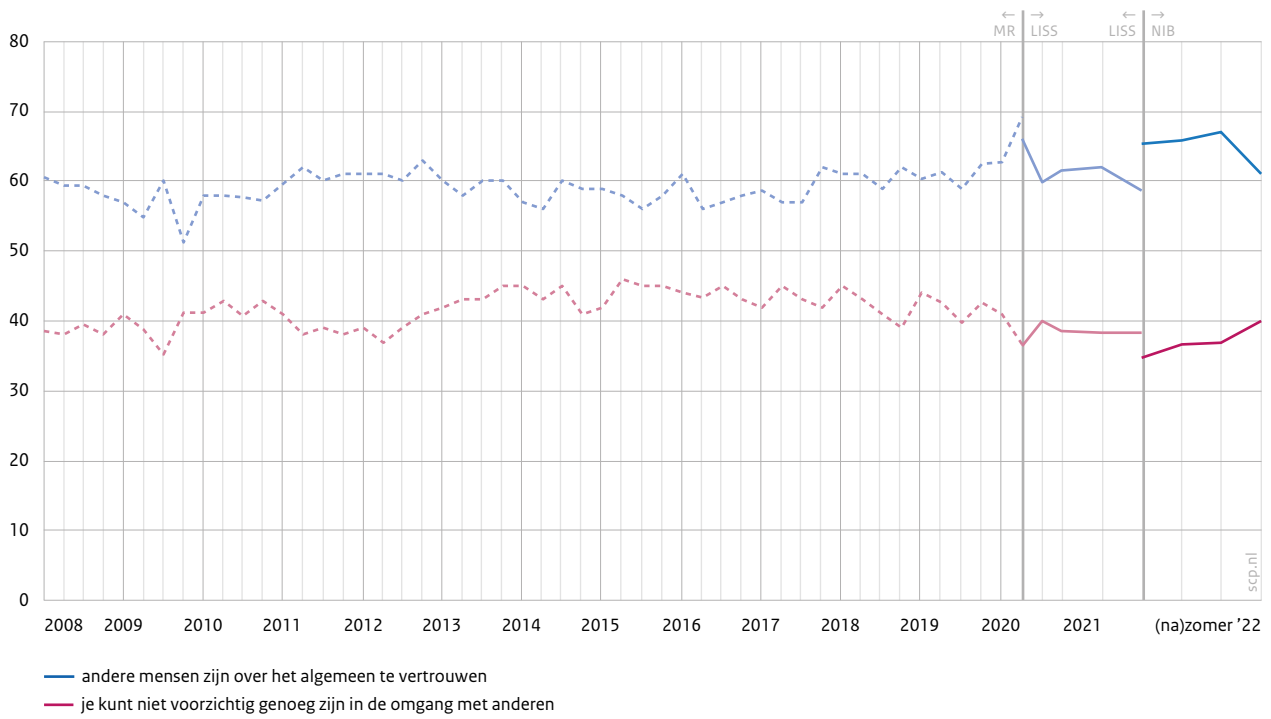
‘De verdraagzaamheid wordt minder onder de mensen.’ (man, 81 jaar, vmbo)

‘Nederland verhardt. De tegenstellingen tussen mensen zijn groot, men heeft weinig over voor elkaar.’ (vrouw, 32 jaar, wo)

Zoals we verderop zullen zien, is de manier van samenleven tegelijk het meestgenoemde sterke punt van Nederland, al wordt het vaker als probleem dan als sterk punt genoemd. Mensen zien in de eigen omgeving veel voorbeelden van hulpvaardigheid en onderlinge solidariteit in de vorm van vrijwilligerswerk en iets voor je naasten over hebben.

In de (na)zomer van 2022 vindt 61% dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn. Dat is een kleine daling ten opzichte van voorjaar 2022, toen 67% dat vond. Het aandeel mensen dat vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen ligt met 40% niet significant hoger dan in eerdere metingen in 2021 en 2022 (zie [figuur 1.5](#)).

Figuur 1.5 Opvattingen over vertrouwen in anderen, bevolking van 18+, 2008-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat het (zeer) eens is met de stelling dat andere mensen over het algemeen te vertrouwen zijn respectievelijk met de stelling dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Andere antwoordopties waren (zeer) oneens, niet eens en niet oneens, en geen antwoord. De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2022

Negatiever over de Europese politiek

Gevraagd naar de reden waarom men denkt dat het met Nederland de goede of verkeerde kant opgaat, voeren verwijzingen naar de internationale situatie niet de boventoon, vermoedelijk omdat die vraag mensen vooral aanzet tot nadenken over ontwikkelingen binnen Nederland. Toch zijn ontwikkelingen in Nederland niet los te zien van internationale ontwikkelingen en reageert een deel van de mensen met verwijzingen naar de EU, de NAVO en/of de oorlog in Oekraïne. Een enkeling noemt dan de EU als reden om

Hoe gaat het met Nederland?

te denken dat het de goede kant opgaat, heeft goede hoop dat de oorlog in Oekraïne snel beëindigd zal zijn of ziet in die oorlog een boost voor de klimaattransitie:

‘Betere samenwerking in Europa.’ (man, 31 jaar, mbo)

‘Ik ga ervan uit dat ooit de Oekraïne opgelost wordt.’ (vrouw, 60 jaar, mbo)

‘Door het Oekraïne conflict krijgt de energietransitie vaart.’ (man, 57 jaar, wo)

Vaker echter is de internationale context een reden tot zorg over waar het met Nederland naartoe gaat, zowel wat betreft de EU als de oorlog in Oekraïne, soms in onderlinge samenhang.

‘Het meedoen aan een oorlog die misbruikt wordt door de EU om prijzen te laten stijgen.’
(man, 57 jaar, havo)

‘Het gaat steeds meer richting Europa toe. De Nederlandse burger wordt op de tweede plek gezet.’ (man, 25 jaar, mbo)

‘Nederland maakt zich te afhankelijk van andere landen: meedoen aan oorlogen en sancties waarop tegenreacties komen. Nederland laat zich misbruiken door VS en EU.’ (man, 34 jaar, mbo)

Sommigen hekelen niet alleen de EU als zodanig, maar vinden ook dat Nederland daarin niet het braafste jongetje van de klas moet willen zijn. Nederland zou volgens hen niet alleen te volgzaam zijn, maar ook te veel voorop willen lopen:

‘Het slaafs volgen van de regeltjes van Europa.’ (man, 57 jaar, hbo)

‘Nederland laat veel te vaak de oren hangen naar Brussel. De Nederlandse overheid focust hierdoor voornamelijk op de door Brussel opgelegde doelen in plaats van naar de problemen in eigen land te kijken.’ (man, 63 jaar, havo)

In aanvulling hierop is specifiek gevraagd hoeveel zorgen mensen zich maken over de gevolgen van de oorlog in Oekraïne voor hun eigen leven. Circa 5% weet dat niet en circa 10% maakt zich daarover helemaal geen zorgen. Daarentegen maakt 60% zich een beetje zorgen, 20% maakt zich tamelijk veel zorgen en 5% maakt zich heel veel zorgen.¹¹ Het aandeel dat zich (tamelijk) veel zorgen maakt, is daarmee iets gedaald ten opzichte van juni 2022 (van 35% naar 25%, zie COB 2022|2: 27).

Gevraagd naar een toelichting op de aard van de zorgen over de gevolgen van die oorlog geven sommigen in algemene zin blijk van hun afkeer van oorlog. Onder degenen die specifieker zijn in hun antwoord verwacht een enkeling dat het maatschappelijk klimaat er verder door verhardt. Het grootste punt van zorg zijn prijsstijgingen, gevolgd door escalatie van de oorlog (bijna de helft) en de verwachting dat er veel vluchtelingen naar ons land zullen komen (een kwart). Zorgen die mensen noemen:

‘Financiële gevolgen, grotere oorlog.’ (man, 64 jaar, mbo)

‘Ik maak me zorgen over de toestroom van vluchtelingen, de energievoorziening en de prijsstijgingen.’ (vrouw, 81 jaar, hbo)

‘Over de veiligheid in andere Europese landen, waaronder Nederland. Maar ook over de financiële gevolgen.’ (vrouw, 36 jaar, havo/vwo)

Hoe gaat het met Nederland?

De oorlog in Oekraïne kan invloed hebben op de Nederlandse publieke opinie. Dit kan indirect, bijvoorbeeld omdat de oorlog zorgt voor stijgende prijzen, waardoor de zorgen over inflatie en energieprijzen groeien, of direct, bijvoorbeeld omdat mensen door de oorlog anders gaan denken over de internationale opstelling van Nederland of over het lidmaatschap van de Europese Unie. Aan het begin van de oorlog zagen we in groeps gesprekken en de enquête voorzichtig bewijs van deze directe invloed: meer mensen gaven aan het Nederlandse lidmaatschap van de EU te steunen, gaven daarvoor vaker als reden ‘dat je samen sterker staat’ en ook de steun voor uitbreiding van de EU met nieuwe landen nam toe (COB 2022: 28-29). Van een grote omslag of ‘rally around the European flag’ was echter geen sprake, daarvoor was de verschuiving te gering (Kunst en Steijn 2023). Bovendien blijkt die verschuiving tijdelijk te zijn geweest: in de meting van juli-oktober 2022 is de steun voor het EU-lidmaatschap met 70% weer terug op het niveau van voor het uitbreken van de oorlog (zie [tabel 1.8](#)). De tevredenheid met de Europese politiek daalde: in het voorjaar van 2022 gaf 53% een cijfer 6-10 voor tevredenheid, in de (na)zomer van 2022 is dat 40%.

De verklaring voor deze daling moeten we niet per se zoeken in het optreden van de EU. De afgelopen tien jaar zagen we in het COB vaker dat het vertrouwen in en de tevredenheid met de EU en de Europese politiek meebeweegt met het vertrouwen in de nationale politiek. Het vertrouwen in de nationale politiek is nu fors lager en dat kan ook het beeld van de Europese politiek negatief beïnvloeden. Een andere mogelijke verklaring voor de negatievere houding tegenover de EU is de economische neergang: negatieve economische evaluaties hangen samen met negatieve houdingen tegenover Europese integratie (Hooghe en Marks 2005). Vermoedelijk spelen al dit soort ontwikkelingen tegelijkertijd en soms tegen elkaar in: de noodzaak van EU-samenwerking is voor burgers in tijden van oorlog wellicht zichtbaarder dan zonder oorlog, maar somberheid over de economie en de Nederlandse politiek drukken de steun voor de EU toch omlaag.

Tabel 1.8 Opvattingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^a

		(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak ^b	oneens	10	12	9	12
	eens	70	68	75	70
Tevredenheid met Europese politiek	onvoldoende (score 1-5)	49	52	47	60
	voldoende (score 6-10)	51	48	53	40

a Vetgedrukte percentages geven aan dat de scores in de laatste meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

b De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en neutraal en geen antwoord (NIB) op tot 100%.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Niet alles is negatief: een welvarend en hulpvaardig land, tevreden over het leven

In het voorgaande is de negatieve, en negatiever wordende, stemming in het land benoemd en geïllustreerd. Dat mag niet het zicht benemen op het feit dat niet iedereen denkt dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. Zoals hierboven al werd vermeld, ziet 19% van de bevolking even veel ontwikkelingen ten goede als ten kwade en ziet 12% het met Nederland de goede kant opgaan (zie [figuur 1.2](#)).

Positief gewaardeerde punten zijn de onderlinge hulpvaardigheid, zorg en onderwijs die kwalitatief goed en toegankelijk zijn, en dat het goed gaat met de economie en de werkgelegenheid. Ook vindt men het positief dat Nederland een vrij en democratisch land is (zie [tabel 1.9](#)). Degenen die aangeven waarom ze denken dat het met Nederland meer de goede dan de verkeerde kant opgaat, zijn over hun optimisme soms weinig specifiek:

‘Gewoon positief blijven, dan komt alles goed.’ (man, 53 jaar, geen opleiding)

Hoe gaat het met Nederland?

Een positief oordeel over de ontwikkelingen in Nederland is regelmatig gebaseerd op vergelijkingen met het buitenland, iets dat ook in de vier focusgroepen naar voren kwam:

‘Ik kom veel in het buitenland en zie dat wij het erg goed hebben in vergelijking met andere landen. Ja er is veel ruimte voor verbetering maar over het algemeen doen wij het goed!’
(man, 60 jaar, hbo)

‘We doen het in Nederland nog steeds beter dan andere landen.’ (man, 38 jaar, mbo)

Tabel 1.9 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-(na)zomer 2022 (in procenten)^{a, b}

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022
gezondheids- en ouderenzorg	30	23	24	20
manier van samenleven, normen en waarden	20	20	22	20
inkomen, welvaart, economie en industrie	27	20	22	18
vrijheden	13	13	14	14
wonen en fysieke leefomgeving	14	14	15	13
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	14	13	13	13
politiek en bestuur	13	9	11	13
verzorgingsstaat	12	11	13	11
klimaat en milieu	9	7	8	9
criminaliteit en veiligheid	7	8	9	6
werk	6	6	7	6
immigratie en integratie	4	3	6	5
internationaal	2	2	5	4
typisch Nederlanders	3	3	3	3
overig	2	3	4	3

a ‘Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in het voorjaar van 2022. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%. Vetgedrukte cijfers in de laatste kolom wijken significant af (bij $p < 0,01$) van de voorlaatste meting (voorjaar 2022).

b In de (na)zomer van 2022 noemt 69% van de respondenten één of meer positieve punten. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 2,7 positieve punten.

Bron: NIB juli 2021-oktober 2022

Degenen die redenen geven voor een sterk optimisme over waar het met ons land naartoe gaat, zijn vooral positief over de samenleving en de overheid. Het positieve oordeel over de samenleving is soms verbijzonderd tot de hoop dat nieuwe generaties het anders zullen doen, het positieve oordeel over de overheid tot de hoop dat die zich zal verbeteren en zal doorpakken:

‘Ik heb vertrouwen in de jonge mensen die ik nu tegenkom. Zij lijken mij realistisch, positief, moreel.’ (man, 57 jaar, hbo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Complexe problemen worden in ieder geval erkend. Nu nog een duidelijke visie en actie om hier een oplossing voor te vinden.’ (man, 52 jaar, wo)

‘Er is duidelijk veel aandacht voor de grote kwesties die er nu spelen. Er moet nu wel doorgepakt worden.’ (vrouw, 59 jaar, havo)

Slot: negatieve stemming overheerst in de (na)zomer van 2022

In de (na)zomer van 2022 is de stemming over de richting van het land, de economie en de politiek een stuk negatiever dan in het jaar ervoor. 62% vindt in de (na)zomer dat het land zich in de verkeerde richting ontwikkelt, ongeveer driekwart denkt dat de economische situatie zal verslechteren en 59% geeft de regering een onvoldoende voor vertrouwen. Sommige groepen zijn minder negatief dan andere (zie ook Vrooman et al. 2023), de verslechtering van de stemming is echter breed gedeeld. Zowel mensen met een hbo/wo-opleiding als mensen met een opleiding t/m vmbo en mbo werden negatiever, en de onvrede groeide onder aanhangers van zowel oppositie- als coalitiepartijen. Ondanks de negatievere stemming over de economische en eigen financiële toekomst, blijft de tevredenheid met de eigen financiële situatie en met andere aspecten van het dagelijks leven stabiel en zijn die oordelen veel positiever.

Onvrede over het land en de politiek hoog in vergelijking met afgelopen vijftien jaar

Iets verder terugkijkend in de tijd en de stemming in de (na)zomer van 2022 vergeleken met COB-metingen in de periode 2008-2022, is het pessimisme over het land en de onvrede over de politiek ook in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar groot. Vanwege veranderingen in de onderzoeksopzet van het COB zijn de cijfers van nu weliswaar niet zonder meer te vergelijken met eerdere cijfers, maar toch is de conclusie dat optimisme over het land en vertrouwen in de politiek in de (na)zomer van 2022 minstens zo laag liggen als in eerdere dalen, en vermoedelijk lager.

Of het vertrouwen in de politiek ‘historisch laag’ is, zoals in de media wel te horen is,¹² valt met deze cijfers niet vast te stellen (ook omdat ze pas in 2008 beginnen). Vaststaat wel dat het vertrouwen in de politiek in de (na)zomer van 2022 laag is. Of het gaat om structureel minder vertrouwen of om een langdurige dip zoals in de periode 2002-2004 (vgl. Bovens en Wille 2008) is nu nog niet te zeggen.

Een verdere stapeling van maatschappelijke problemen

Waarom is de stemming in de (na)zomer van 2022 nog somberder dan eerder? Dit lijkt te komen door een verdere stapeling van maatschappelijke problemen (vgl. COB 2022|1: 22-23): er komen nieuwe problemen bij zonder dat oude problemen zijn opgelost.

In de redenen die mensen noemen waarom zij het de verkeerde kant op vinden gaan, zijn alle zorgen uit voorgaande metingen opnieuw aanwezig: de politiek, hoge prijzen, inkomensverschillen, immigratie, wonen en klimaataanpak. In de (na)zomer van 2022 is een aantal van die zorgen vaker genoemd dan ervoor: meest in het oog springen de toegenomen zorgen over immigratie (beleid) en over de stijgende prijzen. En er is een nieuwe zorg: de stikstofcrisis. Dit zijn *maatschappelijke* zorgen. Sommigen maken zich zorgen over hun eigen financiële situatie of hun eigen situatie op de woningmarkt. Dit zijn vaker mensen met een laag inkomen, een opleiding t/m vmbo of weinig ervaren grip op het eigen leven (COB 2022|2: 16-19). Velen noemen deze problemen niet omdat ze zelf in de problemen komen, maar omdat ze zien dat dit voor anderen geldt en ze dit een onwenselijke situatie vinden.

Het pessimisme over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt, is op dit moment niet los te zien van de onvrede over de politiek: bijna de helft van de mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, verwijst daarnaar. Die onvrede weerspiegelt zich in het lage vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering. De redenen voor dit lage vertrouwen zijn dezelfde als in de vorige twee edities van het COB: mensen zien de landelijke politiek als schuldige voor het in hun ogen grote aantal maatschappelijke problemen, door een verkeerde of ontbrekende koers en door een gebrek aan daadkracht. Terugkerend zijn ook de onvrede over de politiek-bestuurlijke cultuur – zoals dat politici niet naar burgers luisteren en aanblijven als ze fouten

Hoe gaat het met Nederland?

maken – en de twijfels over de wil en het vermogen van de politiek om problemen op te lossen (vgl. COB 2022|1).

Gevolgen van de negatieve stemming

Hoe erg is een langdurig negatieve stemming over het land en de politiek? Is dat een reden tot zorg? Om die vraag te beantwoorden moeten we eerst kijken wat de gevolgen van onvrede kunnen zijn voor burgers, de samenleving en de overheid.

Ten eerste kan onvrede gevolgen hebben voor het gedrag van burgers. Onvrede kan ertoe leiden dat mensen zich afkeren van de samenleving en politiek, het nieuws niet meer volgen, niet meer gaan stemmen en zich terugtrekken in hun eigen omgeving. Mensen die niet gaan stemmen bij verkiezingen hebben minder politiek vertrouwen dan gemiddeld (zie o.a. Vollaard et al. 2022). Onvrede kan omgekeerd echter ook een voedingsbodem zijn voor politieke participatie en ertoe leiden dat mensen stemmen op protestpartijen, gaan demonstreren of petitie tekenen (Rooduijn et al. 2016; Dekker en Den Ridder 2021: 34; Gootjes 2023). Hiervoor geldt wel dat onvrede alleen niet genoeg is om te gaan participeren, mensen moeten ook het idee hebben dat meedoen zinvol is (Lowndes et al. 2006), en succesvolle mobilisatie vraagt ook om organisatie en een concrete aanleiding (Van Stekelenburg 2017). Veel vormen van protest vallen binnen het democratische repertoire van burgers en zijn bedoeld om hun politieke wensen kenbaar te maken en politici te dwingen daarnaar te luisteren. Als onvrede zich vertaalt in ondermijnd, gewelddadig of antidemocratisch gedrag, zoals het bedreigen van politici of medeburgers vanwege hun opvattingen, is dat vanuit democratisch perspectief onwenselijk. Dat geldt in de eerste plaats vanwege de impact hiervan op bedreigde mensen en hun omgeving, maar ook omdat het mensen kan afschrikken zich in het publieke of politieke debat te mengen, of af kan houden van politieke participatie, wat het idee van een open samenleving onder druk zet. Dit soort gedrag is overigens ook al zorgwekkend als het om relatief kleine groepen in de bevolking gaat of om enkele mensen, omdat de gevolgen groot kunnen zijn (Ministerie BZK 2022). In het derde COB-bericht van 2023 zullen we dieper ingaan op de relatie tussen onvrede en participatie, mobilisatie en protest. Voor nu volstaan we met de conclusie dat de onvrede een groeiende voedingsbodem voor protest vormt, maar dat het onder meer afhangt van de context van verkiezingen, het aanbod van politieke partijen en de organisatie van het tegengeluid, *hoe* en *wanneer* die onvrede tot uitdrukking komt.

Ten tweede kan (politieke) onvrede de kijk van burgers op democratie en besluitvormingsprocedures beïnvloeden. Mensen die vinden dat de politiek niet luistert en die weinig vertrouwen hebben in de politiek, zijn vaker voorstander van referenda en besluitvorming door het volk in plaats van door politici (Dekker en Den Ridder 2021: 34, zie ook Jacobs et al. 2018; Werner 2020). Als burgers of groepen burgers het idee hebben dat de representatieve politiek niet voor hen werkt of niet in staat is om in hun ogen belangrijke vraagstukken op te lossen, dan kan dat leiden tot meer steun voor alternatieve besluitvormingsprocedures. Daarbij kan het dus gaan om voorkeuren voor directe democratie, maar ook om minder democratische procedures zoals beslissingen door experts of het tijdelijk opzijschuiven van democratische procedures (Van Wonderen 2022).

Ten derde kan de negatieve stemming gevolgen hebben voor de overheid. De combinatie van opeenstapeling van zorgen over grote maatschappelijke uitdagingen en het lage vertrouwen in de politiek stelt politici voor een uitdaging. Het oplossen van maatschappelijke problemen vergt immers keuzes die niet altijd gemakkelijk zijn en die van sommigen meer vragen dan van anderen. Voor dat soort beslissingen zoeken politici liefst een breed politiek en maatschappelijk draagvlak. De negatieve stemming en de uiteenlopende wensen van de aanhangers van verschillende politieke partijen bemoeilijken het verkrijgen van dat draagvlak (COB 2022|1: 42). Voor vertrouwen in de overheid en legitimiteit van de democratie is het juist belangrijk dat de overheid problemen effectief, transparant en rechtvaardig oplost: doortastend, luisterend, uitleggend en zo nodig en waar mogelijk aanpassend (Van Noije et al. 2023).

Dat is allemaal gemakkelijker gezegd dan gedaan, want er zijn enkele lastige democratische en bestuurlijke dilemma's. Zo kan er een verschil zijn tussen wat burgers nu willen en verlangen en wat er op de langere termijn nodig is om de kwaliteit van de Nederlandse samenleving te borgen. Daarnaast is het voor politici niet altijd mogelijk om gehoor te geven aan de wensen en verlangens van burgers. Bijvoorbeeld

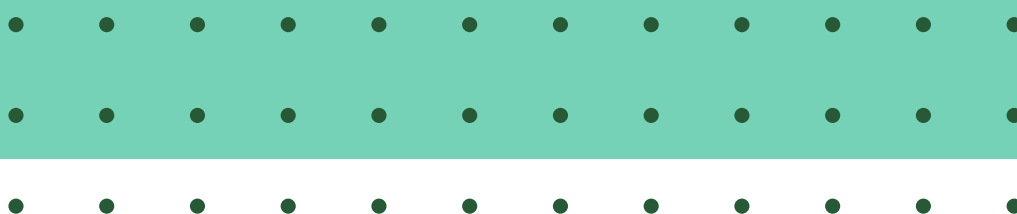
Hoe gaat het met Nederland?

vanwege beperkte financiële middelen, internationale afspraken, reeds gesloten bestuursakkoorden of omdat het lastig is centrale regie te voeren op beleidsterreinen met een grotendeels gedecentraliseerde uitvoering of waarvan de uitvoering is belegd bij marktpartijen (vgl. Blijleven en Kooiker 2022). En tot slot is het meestal ook niet zo dat de wensen en verlangens van burgers eenduidig zijn: mensen hebben immers uiteenlopende belangen, prioriteiten en opvattingen. Onderdeel van een betrouwbare en responsieve politiek is dat politici en politieke partijen deze dilemma's en tegenstellingen voor burgers inzichtelijk maken, ze onderdeel maken van politiek debat, keuzes maken en die uitleggen.

Maatschappelijke en politieke onvrede kan dus negatieve gevolgen hebben voor de samenleving en de politiek. Maar welke gevolgen onvrede precies heeft en op welk moment die gevolgen zich zullen voordoen, is vooraf niet te voorspellen. Dat we ons hierover zorgen maken, is misschien wel een essentieel onderdeel van een democratie: er is een wankel evenwicht tussen macht en tegenmacht, wensen voor de korte en lange termijn, en verdeeldheid en compromissen. Als onvrede leidt tot antidemocratische ontwikkelingen of mensen lamslaat uit een gevoel van (collectieve) onmacht, dan is er grote reden tot zorg. Als onvrede burgers en politici alert houdt op wat er in de samenleving speelt en activeert om het land te verbeteren, kan onvrede ook productief zijn.

02

De ruimtelijke inrichting van Nederland

Kernpunten

[Nederlanders denken bij actuele kwesties over de inrichting van Nederland vooral aan de woningmarkt en aan hoe vol Nederland is.](#)

Andere onderwerpen die mensen noemen, zijn de stikstofcrisis (boeren, natuur), de druk op de infrastructuur en de gevolgen van klimaatverandering. De opvattingen over welke belangen voorrang moeten krijgen, lopen sterk uiteen. Opvattingen bij ruimtelijke dilemma's hangen samen met partijpolitieke voorkeur en de plek waar mensen wonen.

[Mensen beseffen dat inrichtingsvragen complex zijn](#) en hebben het gevoel dat ze te weinig kennis hebben om te beoordelen welke ruimtelijke veranderingen noodzakelijk of wenselijk zijn.

Wel vinden ze inrichtingsvragen abstract en ervaren ze de urgentie ervan niet direct in hun dagelijks leven. [Mensen maken ruimtelijke vraagstukken tegelijkertijd breed en klein.](#) Ze brengen ruimtelijke en niet-ruimtelijke vraagstukken met elkaar in verband (zoals wonen en immigratie) of reduceren brede

discussies over energieopwekking tot een discussie over de locatie van een zonneweide of windmolenpark.

Deelnemers in de focusgroepen beseffen dat er harde keuzes nodig zijn voor de toekomst. Ze [kijken naar de overheid om die keuzes te maken](#) vanuit een duidelijke visie. [Mensen willen dat beleidsmakers hen zien en rekening houden met hun opvattingen en behoeften](#), zeker bij veranderingen in hun lokale leefomgeving. Er heerst nu een sterk gevoel dat belangenafwegingen niet eerlijk gaan. Dit gevoel leeft zeker buiten de Randstad.

[Politici en beleidsmakers die burgers via inspraakinstrumenten ruimte willen bieden](#) om hun belangen en wensen in te brengen, doen er goed aan vormen te kiezen die burgers in staat stellen mee te denken over complexe kwesties. Het zo veel mogelijk voorkómen van politieke ongelijkheid is essentieel voor het draagvlak en de legitimiteit van besluiten.

Inleiding¹³

Minister De Jonge van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening kondigde in oktober 2022 aan dat Nederland aan de vooravond van een grote verbouwing staat.¹⁴ In zijn Kamerbrief breekt hij met de gedachte dat ‘Nederland af is’ en er dus geen nationaal ruimtelijk ordeningsbeleid meer nodig is, zoals het kabinet-Rutte I had gesteld. Vanwege klimaatverandering en een groeiende bevolking staat de leefbaarheid van Nederland onder druk, aldus De Jonge. Hij stelt dat er harde keuzes gemaakt moeten worden om veranderende woonbehoeften, economische en landbouwactiviteiten, infrastructuur en natuurschoon een plek te geven. Het leggen van deze ‘ruimtelijke puzzel’ van wensen en behoeften is niet gemakkelijk, zo stelt hij, want ‘niet alles kan en niet alles kan overal’ (TK 2021/2022: 3).

Vragen over ruimtelijke ordening en de inrichting van Nederland zijn daarmee terug op de politieke agenda. Maar zijn ze ook terug op de *publieke* agenda? Zien Nederlanders het belang van inrichtingsvraagstukken, en zo ja, wat speelt er dan wat hun betreft op dit terrein? Inrichtingsvraagstukken gaan over de ruimte die de verschillende activiteiten krijgen, zoals wonen, bedrijvigheid, infrastructuur en natuur. Ze gaan daarnaast óók over welke activiteiten wel en niet bij elkaar in de buurt passen. Denk aan afstandsnormen tussen landbouw en wonen, of aan geluidscontouren zoals de vliegroutes bij Schiphol. Voor burgers zelf gaan inrichtingsvragen in de meest letterlijke zin over welke ruimte ze krijgen om te wonen, werken en recreëren. Het is dan ook belangrijk, en vanuit democratische legitimiteit essentieel, dat ruimtelijk beleid voldoende draagvlak heeft.¹⁵ De rijksoverheid lijkt de noodzaak van samenwerking met burgers te erkennen en legde deze vast in de Omgevingswet die waarschijnlijk op 1 januari 2024 ingaat.¹⁶ Daarbij zijn burgerperspectieven onderdeel van de ontwikkeling van de bijbehorende Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Voor ons is dit aanleiding om in dit hoofdstuk te onderzoeken welke wensen en behoeften mensen hebben en wat hun percepties en ideeën zijn van de ruimtelijke vraagstukken nu en in de nabije toekomst.

De onderzoeksvraag voor deze inventarisatie luidt: *Wat zijn volgens Nederlanders actuele problemen en toekomstige dilemma's als het gaat om de ruimtelijke inrichting van Nederland?* We beantwoorden de vraag voornamelijk op basis van kwalitatief onderzoek en combineren daarbij focusgroepen met de open antwoorden in enquêtes (zie [kader 2.1](#)). We gaan niet in op specifiek beleid, maar bieden een overkoepelende inventarisatie van de percepties en ideeën van burgers over inrichtingsvragen. Daarmee willen we beleidsmakers, politici en experts inzicht bieden in de manier van denken van de mensen voor wie zij ruimtelijk beleid ontwikkelen en uitvoeren. Juist omdat de overheid bij inrichtingsvragen een beroep doet op burgers, is het voor beleidsmakers belangrijk te weten wat de interpretatiekaders zijn van de mensen voor wie en met wie zij hun plannen maken.

We beginnen met een brede inventarisatie van waar mensen aan denken bij [het thema ruimtelijke inrichting van Nederland](#). Vervolgens besteden we aandacht aan de [wooncrisis](#). Deze wooncrisis is in de ogen van burgers niet slechts een *ruimtelijk* vraagstuk, maar het onderwerp is zo prominent aanwezig in de belevingswereld van mensen en in hun associaties bij ruimtelijke vraagstukken, dat we het hier toch uitgebreider bespreken. Daarna staan we stil bij [dilemma's en tegenstellingen](#) die mensen zien als ze nadenken over het gebruik van de ruimte. Deze dilemma's gaan zowel over het *wat* (voor welke functies moet er ruimte zijn en wat moet prioriteit krijgen) als over het *waar* (waar kunnen we in een klein land als Nederland ruimte vinden en onder welke voorwaarden). We vervolgen met de vraag [waarom mensen het moeilijk vinden](#) om over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland te praten. Ook gaan we in op wat mensen op dit terrein van de overheid verlangen. Ten slotte bundelen we onze inzichten met een schets van de uitdagingen voor [beleidsmakers die burgers willen betrekken](#) bij de ontwikkeling en implementatie van ruimtelijk beleid en van denkrichtingen voor oplossingen.

Kader 2.1 Dataverzameling in december en januari 2023

Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op vier focusgroepen en op open toelichtingsvragen in een aanvullende LISS-meting voor het COB. De focusgroepen zijn in januari 2023 gehouden in Amsterdam en Almelo. Daar spraken onderzoekers van Kantar Public / MARE met in totaal 32 mensen over de ruimtelijke inrichting van Nederland. We varieerden binnen elke locatie naar opleiding, waarbij er steeds één groep bestond uit mensen met een hbo- of wo-opleiding en één groep uit mensen met een opleiding gelijkwaardig aan lts of mbo. Voor de LISS-meting beantwoordden 1314 mensen in december 2022 een korte vragenlijst met enkele gesloten en open vragen over de inrichting van Nederland. Voor het kwalitatieve materiaal geldt dat we alle open antwoorden en transcripten van de focusgroepen codeerden en analyseerden in het kwalitatieve analyseprogramma MAXQDA. Naast deze twee databronnen maken we gebruik van drie open vragen uit de enquête Nederland in Beeld (vragen naar belangrijke problemen en sterke punten van Nederland; en toelichtingen bij de vraag waarom mensen het de goede of verkeerde kant op vinden gaan, verzameld van juli tot oktober 2022). In de [Verantwoording](#) achterin staat meer informatie over al deze onderzoeken.

Inrichtingsthema's zijn belangrijk, maar alleen woningmarkt echt urgent

In een aflevering van de NRC-podcast 'Haagse Zaken' over ruimtelijke ordening en de inrichting van Nederland bespreekt journalist Eppo König de grote reikwijdte van het thema: 'Het is eigenlijk een verdelingsvraagstuk. Hoe moet je een klein land als Nederland inrichten om alle functies een plek te geven. Dan kun je denken aan woningen, wegen, landbouw, industrie, kantoren, bedrijventerreinen, natuur, water, infrastructuur voor energie.'¹⁷ Zijn dit ook de onderwerpen waar Nederlanders aan denken?

Figuur 2.1 Associaties met het thema 'de inrichting van Nederland', bevolking 18+, december 2022^a

^a Vraagstelling: 'We doen onderzoek naar hoe mensen denken over de inrichting van Nederland en de verdeling van de ruimte. Waar moet u aan denken bij dit onderwerp? En welke problemen spelen er op dit moment?' Gebaseerd op 309 open antwoorden. Wordcloud gemaakt via www.tagcrowd.com.

Bron: COB/LISS december 2022

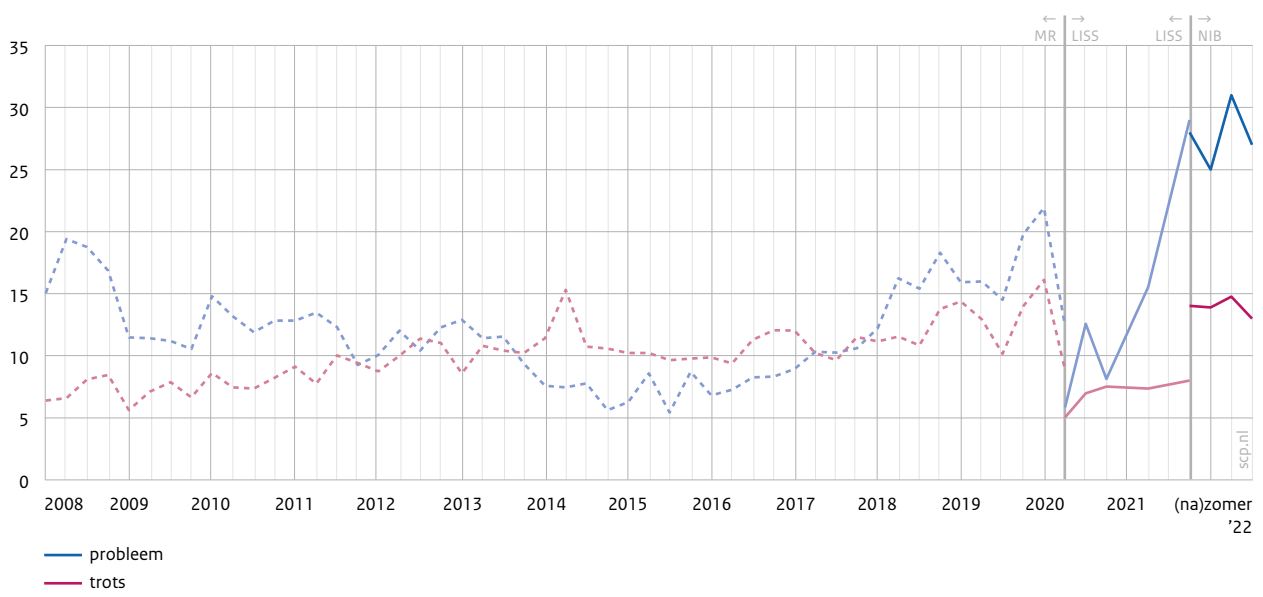
De ruimtelijke inrichting van Nederland

Tot op zekere hoogte wel. Bij het thema ‘de inrichting van Nederland’ denken mensen aan allerlei onderwerpen: van natuur tot boeren en van stikstof tot ruimte (zie [figuur 2.1](#)). Er zijn ook onderwerpen die mensen niet of minder vaak noemen, zoals windmolens, bedrijventerreinen of dijken. Binnen de breedte aan associaties denken mensen in december 2022 en januari 2023 bij inrichtingsvraagstukken vooral aan twee dingen: de woningmarkt en hoe vol Nederland volgens hen is. Zowel in open antwoorden op enquêtevragen als in focusgroepen zijn de problemen op de woningmarkt een veelbesproken onderwerp.

Actuele kwesties: problemen op de woningmarkt en Nederland is vol

Dat het thema wonen zo prominent naar voren komt in wat er op dit moment in Nederland speelt op het gebied van ruimtelijke ordening is consistent met andere bevindingen. In [hoofdstuk 1](#) blijken problemen over huisvesting vaak genoemd als één van de belangrijkste maatschappelijke zorgen. Dat is niet nieuw. Sinds 2017 wordt het thema steeds vaker genoemd als nationaal probleem (zie [figuur 2.2](#)).¹⁸ De stijging stakte in 2020 toen deze en andere zorgen naar de achtergrond verdwenen door de coronacrisis. Vanaf eind 2022 is het onderwerp echter terug en zelfs prominenter aanwezig dan vóór de coronacrisis. In de (na)zomer van 2022 noemt 27% van de mensen wonen als belangrijkste maatschappelijke probleem. Dat de woningmarkt mensen bezighoudt, blijkt ook uit de focusgroepen. Het onderwerp kwam in alle groepen naar voren zonder dat de gespreksleidster ernaar hoefde te vragen.

Figuur 2.2 Aandeel dat ‘wonen’ (incl. ‘verkeer en fysieke leefomgeving’) noemt als een belangrijk probleem en punt van trots, bevolking van 18+, 2008-oktober 2022 (in procenten)^a

a Mensen konden in hun eigen woorden aangeven welke problemen en sterke punten ze zien. Weergegeven is het aandeel dat één of meer trefwoorden in de categorie ‘wonen’ noemt. Zie [tabel 1.2](#) in hoofdstuk 1 voor meer uitleg. De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008-2021/4; NIB juli 2021-oktober 2022

In de tweede plaats noemen mensen hoe vol Nederland volgens hen is. Velen zien de bevolkingsgroei als oorzaak voor de wooncrisis. Daarbij gaat het minder over bevolkingsgroei als gevolg van geboortes dan over de komst van ‘asielzoekers’ en ‘vluchtelingen’ (zie [figuur 2.1](#)). Op hun koppeling van asielzoekers aan woningnood komen we [verderop](#) terug.

Ten derde associëren mensen kwesties over de inrichting van Nederland met wat de stikstofcrisis is gaan heten. Stikstof is een onderwerp dat mensen noemen als belangrijk maatschappelijk probleem (zie [hoofdstuk 1](#)) na de presentatie in juni 2022 van de stikstofplannen door minister Van der Wal (Natuur en Stikstof).

De ruimtelijke inrichting van Nederland

Na de presentatie van die plannen ontstond veel protest onder boeren. Er volgden maanden waarin stikstofbemiddelaar Johan Remkes overheden, boeren en belangenorganisaties weer aan tafel moest krijgen. De mensen die aan stikstof denken bij het thema 'ruimtelijke inrichting' noemen in hun open antwoord soms simpelweg het woord 'stikstof', maar schrijven soms ook uitgebreide beschouwingen. Daarin plaatsen ze het stikstofprobleem in het bredere perspectief van de wooncrisis en overbevolking:

'Op dit moment – en eigenlijk al veel langer – is er ruimtegebrek. Ons land is vol. Nederland zou de grenzen dicht moeten doen en de gelukszoekers gaan filteren en terugsturen. Zo houden we de ruimte voor de vluchtelingen die daadwerkelijk hulp en huisvesting nodig hebben. Ook vind ik het rot voor de boeren dat ze een aantal jaren geleden aangemoedigd werden om uit te breiden, maar nu gedwongen worden om te krimpen. Ik ben het eens dat deze krimp nu nodig is om hun enorme ruimte beter te verdelen onder alle woningzoekenden. Het stikstofbeleid vind ik daarentegen belachelijk. Het grootste stikstofprobleem is onze overbevolking.' (vrouw, 36 jaar, mbo)

Het vierde onderwerp waar mensen aan denken bij de inrichtingsvraag is natuur. Mensen brengen dit onderwerp vaak in verband met de stikstofcrisis, boeren en woningbouw. Daarbij is hun lezing voornamelijk dat de natuur verdwijnt:

'De boeren en het kleine restje natuur moet blijven. Alles is al veel te vol gebouwd. Dan bouwen ze maar meer de hoogte in als ze nog meer mensen erbij willen proppen.' (vrouw, 59 jaar, hbo)

Het verdwijnen van de natuur is iets waar mensen zich zorgen om maken (vgl. Van den Berg et al. 2021: 34 e.v.). Mensen noemen de term 'natuur' veelal in combinatie met woorden als 'groen' en 'ruimte'. Alle drie zijn onderdeel van een prettige woonomgeving, een plaats waar mensen kunnen recreëren. Ook de deelnemers van de focusgroepen in Amsterdam en Almelo benadrukken dat groen, ruimte en natuur belangrijk voor hen zijn. In hun reacties op onze vragen putten ze veelal uit ervaringen die ze opdeden tijdens wandel- en vooral fietstochten door het Hollandse laagland of het Twentse coulisselandschap. De waardering voor de natuur gaat vaak gepaard met een misschien wel typisch Nederlandse kwestie: kunnen we spreken van natuur in een door mensenhanden aangelegd natuurgebied waarin Staatsbosbeheer de biodiversiteit moet handhaven?

'Natuur is alles laten gaan. Dus dieren, alles wat daar is daar doe je niks aan. Dat is natuur. En alles wat gereguleerd is, is wat mij betreft geen natuur. Dus als jij paarden hebt in Almere [Oostvaardersplassen, red.] en die ga je vervolgens afschieten want het zijn er te veel en er is te weinig eten, dan ben je het aan het reguleren. Dat is op de Veluwe en dat is overal in Nederland. (...) Ik ben blij dat het er is, maar ik blijf erbij: het is geen echte natuur meer.' (man, 63 jaar, Amsterdam, groep t/m mbo)

Tot slot zijn er nog twee minder vaak genoemde kwesties: de druk op de infrastructuur en de gevolgen van klimaatverandering. Bij infrastructuur gaat het over de drukte op de Nederlandse wegen, de 'verstopte infrastructuur' of het 'onbetrouwbare openbaar vervoer'. En bij de gevolgen van klimaatverandering draait het om de overgang naar niet-fossiele brandstoffen:

'Gezien de opwarming van de aarde [en] stijging van de zeespiegel [is] het erg dom (...) om in de Randstad te bouwen.' (man, 21 jaar, basisschool)

'Bij inrichting ruimte uitgaan van ecologische draagkracht en verwachte zeespiegelstijging. Dus toekomstige bebouwing op hoger gelegen gronden en niet in de diepste putten van ons land. (...) Problemen die spelen: klimaatverandering, achteruitgang biodiversiteit, gebrek aan voorzieningen voor asielzoekers en arbeidsmigranten, groot tekort aan woningen en een groot tekort aan

De ruimtelijke inrichting van Nederland

arbeidskrachten in een heleboel sectoren zoals de zorg, de politie, in de horeca, enzovoorts. Ik heb het gevoel dat allerlei zaken ons momenteel boven het hoofd groeien waardoor Nederland zowel ecologisch als organisatorisch het niet meer aankan.’ (vrouw, 77 jaar, wo)

Tevreden over de eigen woonomgeving

Hoewel negatieve associaties bij en zorgen over de inrichting van Nederland overheersen, noemen mensen ook positieve punten (zie [figuur 2.2](#)), zoals de goede infrastructuur, het openbaar vervoer of het mooie landschap. In de focusgroepen roemen mensen de ‘efficiëntie’ waarmee Nederland is ingericht, zeker als ze dat met het buitenland vergelijken. Ook tonen ze zich tevreden over hun eigen, directe leefomgeving. Daaraan is weliswaar altijd wat te verbeteren, zoals in Amsterdam meer groen, minder drukke wegen en minder overlast van Schiphol, maar de meeste deelnemers zijn blij met hun huis en tevreden over de stad of regio waarin ze wonen. In Almelo is dat nog sterker het geval: mensen prijzen zich gelukkig dat ze een huis hebben in Twente – een relatief rustige regio waar de natuur vlakbij is en de kans op ‘droge voeten’ bij een naderende zeespiegelstijging het grootst. In de focusgroepen geven mensen de inrichting van Nederland als cijfer gemiddeld een kleine zeven: op de woningmarkt is er van alles mis, maar over hun eigen woonomgeving zijn ze zonder meer tevreden. Dat blijkt ook uit eerder onderzoek (o.a. Kullberg en Ras 2020) en grootschalige enquêtes: in 2022 gaf 93% van de Nederlanders de eigen woonomgeving een voldoende en was de gemiddelde tevredenheidsscore een 7,8.¹⁹

De overspannen woningmarkt en het gebrek aan woningen

Hierboven bleken de wooncrisis en de vraag waar mensen nu en in de toekomst kunnen wonen nooit ver weg in de belevingswereld van burgers. Elk gesprek over de ruimtelijke inrichting van Nederland begint met dat onderwerp. Om die reden gaan we in deze paragraaf uitgebreider in op de zorgen over de woningmarkt. Het gaat hier in de ogen van burgers overigens niet uitsluitend om een ruimtelijk vraagstuk. We bespreken waarover en voor wie mensen zich precies zorgen maken en welke oorzaken en veroorzakers ze aanwijzen voor de problemen.

Vooraf een probleem voor jongeren, ouderen en mensen met lage inkomens

Mensen die zich zorgen maken over het tekort aan (betaalbare) woningen zien dat in de regel als een probleem dat zich in heel Nederland voordoet en specifieke groepen in de bevolking extra hard raakt. Ze signaleren een tekort aan woningen en storen zich aan hoge prijzen van koophuizen en stijgende huren (zie [kader 2.2](#) voor een uitgebreid overzicht van genoemde zorgen). Mensen stellen dat vooral starters, studenten en jongeren die hun ouderlijk huis willen verlaten voor een zelfstandige huur- of koopwoning daarbij problemen ondervinden. Ze verwijzen ook naar problemen met betrekking tot ouderen, die door het gebrek aan ouderenwoningen in hun te grote gezinswoningen blijven wonen en zo de doorstroom op de woningmarkt belemmeren. Andere groepen die volgens mensen te lijden hebben onder de overspannen woningmarkt zijn degenen met lage of middeninkomens, mensen die afhankelijk zijn van sociale woningbouw, mensen die gaan scheiden, en migranten:

‘Ik maak me zorgen omdat er te weinig aandacht is voor nieuwe woningen voor doelgroepen als ouderen, jongeren en nieuwe Nederlanders.’ (man, 69 jaar, havo/vwo)

‘Huizentekort. Dat onze kinderen, de toekomst dus, geen huis kunnen kopen [en] daardoor ook geen toekomst kunnen bouwen omdat ze langer moeten blijven wonen bij [hun] ouders. Dus kinderen krijgen duurt ook langer en zo rolt de bal verder.’ (vrouw, 48 jaar, mbo)

‘Ik vraag me af hoe ik in de toekomst aan een huis zal komen, met een studieschuld.’ (man, 23 jaar, vmbo)

De ruimtelijke inrichting van Nederland

‘Mijn ex en ik willen uit elkaar, alleen er zijn geen woningen. Omdat ik 4 dagen in de week werk verdien ik te weinig om gewoon te huren, daar betaal je minimaal 1000 euro voor een woning exclusief verdere kosten. Maar om via sociale huurwoningen te huren verdien ik te veel. Kortom, ik zit nu al ruim een jaar bij mijn ex in. Dit [levert] mij en mijn dierbaren om mij heen veel stress [op].’ (vrouw, 52 jaar, mbo)

Hoewel we niet voor alle antwoorden kunnen vaststellen of mensen hun eigen problemen beschrijven of een algemeen beeld schetsen, zijn er genoeg voorbeelden waarin mensen zich zélf in een moeilijke situatie bevinden. De laatste twee citaten hierboven laten zien dat problemen zich voordoen bij mensen die zich in heel verschillende levensfasen bevinden. In het aanvullende COB-LISS-onderzoek geeft 13% aan zich heel veel zorgen te maken over de woningmarkt, 26% maakt zich tamelijk veel zorgen, 41% is een beetje bezorgd en 16% maakt zich geen zorgen. Binnen de leeftijdsgroepen van 18- tot 34-jarigen en de 55-plussers maakt respectievelijk 44% en 41% zich tamelijk tot heel veel zorgen (tegenover 32% van de 35-54-jarigen).

Kader 2.2 Overzicht van zorgen over de woningmarkt

Als mensen hun zorgen uiten over de woningmarkt, welke zorgen en problemen noemen ze dan?

De meeste zorgen gaan over *Nederland in het algemeen* en hebben betrekking op het tekort aan geschikte, betaalbare huur- en koopwoningen:

- een algeheel tekort aan woningen nu en in de toekomst;
- te dure koopwoningen en te hoge huren;
- jongeren en starters op de woningmarkt die geen betaalbare woning kunnen vinden;
- ouderen die niet kunnen doorstromen naar passende woningen omdat die er niet zijn;
- mensen met lage of middeninkomens, mensen die afhankelijk zijn van sociale woningbouw, mensen die gaan scheiden en nieuwe Nederlanders;
- dat asielzoekers voorrang krijgen ten opzichte van anderen.

Minder vaak genoemde zorgen:

- dat de overheid niet bij machte is dit probleem op te lossen;
- dat de overheid te traag is in het bieden van oplossingen;
- de maatschappelijke gevolgen van het woningtekort: onrust in de samenleving; trek uit de steden (geen personeel meer te vinden);
- verstedelijking en de verhouding tussen huizen en groen;
- onvoldoende oog voor de stijgende zeespiegel bij de bouw van nieuwe woningen;
- de snelheid en kosten van de energietransitie;
- de grote macht van vastgoedhandelaren;
- de kwaliteit van huurhuizen.

Sommige mensen maken zich zorgen over *hun eigen situatie* of die van hun naasten. Veelgenoemde persoonlijke zorgen zijn:

- dat mensen graag willen verhuizen, maar dat dit op dit moment niet lukt, of dat ze in de toekomst zouden willen verhuizen en bang zijn dat dit niet gaat lukken. Dit geldt vooral voor jongeren (die nog bij hun ouders wonen), voor ouderen (die zouden willen doorstromen naar een kleinere woning), voor mensen die uit elkaar willen, of voor mensen die toe zijn aan een groter huis, bijvoorbeeld vanwege gezinsuitbreiding;
- dat het hun eigen (klein)kinderen op dit moment niet lukt een huis te vinden, of dat het hen in de toekomst niet zal lukken.

Minder vaak genoemde persoonlijke zorgen:

- stijgende vaste lasten (energiekosten en huur);
- inflatie;
- verloedering van wijken met sociale huurwoningen door veranderingen in het toewijzingsbeleid.

Bron: COB/LISS december 2022; focusgroepen Amsterdam en Almelo januari 2023.

Oorzaken en veroorzakers van de wooncrisis: immigranten, bouwers en de overheid

Een veelgenoemde oorzaak voor de wooncrisis is immigratie. Mensen zeggen dat de komst van asielzoekers en vluchtelingen, onder andere uit Oekraïne, heeft geleid tot een te grote vraag naar woningen. Sommigen stellen dat statushouders voorrang krijgen bij de toekenning van huizen in de (sociale) huursector, anderen zien een direct verband tussen migratie en het algehele woningtekort:

‘Krapte op de huizenmarkt. Grote druk erop door vluchtelingen uit Oekraïne, asielzoekers, etc.’
(vrouw, 60 jaar, wo)

‘Het asielbeleid en het tekort aan woningen. Asielzoekers uit veilige landen moeten onmiddellijk terug. Er komen nu te veel mensen binnen die een woning nodig hebben, [maar] niet kunnen of willen werken. Er staan te veel kantoren leeg. Maak daar betaalbare (!) appartementen van voor jongeren.’ (vrouw, 46 jaar, vmbo)

‘Te weinig woningen, veroorzaakt door een te hoge immigratie.’ (man, 42 jaar, hbo)

Dit beeld van immigratie als oorzaak van de huidige wooncrisis komt vaak voor. In [hoofdstuk 1](#) blijkt het een argument waarom mensen vinden dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland. Ook eerdere onderzoeken wezen uit dat mensen de problemen op de woningmarkt koppelen aan zorgen over asielzoekers (zie COB 2022|2: 25). Het is een beeld dat vooral voorkomt bij mensen met veel onbehagen over Nederland (zie [hoofdstuk 1](#)) en veel frustratie over de woningmarkt.²⁰

Het beeld dat de instroom van asielzoekers de wooncrisis veroorzaakt of op zijn minst verergert, komt regelmatig terug in de media en in de uitingen van sommige politieke partijen.²¹ Deskundigen die zich bezighouden met de woningmarkt noemen bevolkingsgroei als gevolg van immigratie één van de vele oorzaken van de overspannen woningmarkt, maar wijzen daarnaast ook op bevolkingsgroei als gevolg van hogere levensverwachting en de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens. Ze benadrukken ook politiek-economische oorzaken, zoals de lage rentestand, de belastingvoordelen bij het kopen van huizen, de verzelfstandiging van woningcorporaties en het feit dat er in de financiële crisis van 2008-2013 weinig woningen gebouwd zijn (zie o.a. Ministerie BZK 2021; Sleijpen 2022; Hochstenbach 2022). Het beeld van mensen dat veel sociale huurwoningen naar statushouders gaan, verdient overigens nuancering. De Adviesraad Migratie concludeert bijvoorbeeld op basis van cijfers van Aedes, de landelijke vereniging van woningcorporaties, dat tussen 2015 en 2020 jaarlijks gemiddeld 7,3% van de totale voorraad sociale huurwoningen werd verhuurd aan statushouders en dat dat aandeel in 2020 4,3% bedroeg (Adviesraad Migratie 2022: 18).²²

Hoewel mensen de problemen op de woningmarkt het meest associëren met immigratie, benoemen ze ook veel (maar niet alle) van de andere oorzaken die experts als oorzaken van de overspannen woningmarkt aanwijzen. Als belangrijkste reden voor het gebrek aan woningen noemen mensen dat er de afgelopen jaren te weinig is bijgebouwd. Sommigen denken dat dit te maken heeft met de coronacrisis toen het publieke leven stillag, anderen denken hierbij aan de stikstofcrisis, waardoor projectontwikkelaars op dit moment nauwelijks nieuwe woningen zouden kunnen bouwen. De financiële crisis van 2008-2013, volgens experts een van de oorzaken van het tekort aan woningen (Kullberg en Ras 2020), noemen mensen niet. Mogelijk zijn ze die crisis alweer vergeten, dankzij het economisch herstel na 2014 en de coronacrisis vanaf 2020.

Mensen noemen het gebrek aan woningen als reden voor de hoge prijzen van koopwoningen en de hoge huren. Andere genoemde oorzaken voor stijgende prijzen zijn de stijgende bouwkosten, de liberalisering van de huurmarkt waardoor de prijzen zouden zijn toegenomen, de komst van private partijen op de huizenmarkt die woningen opkopen en de prijzen opdrijven, en ten slotte de prijsopdrijvende jubelton. Hiermee konden ouders hun kinderen tussen de 18 en 40 jaar eenmalig belastingvrij € 100.000 schenken voor de aanschaf van een huis.²³

Dat er nauwelijks betaalbare koop- en huurwoningen zijn voor starters, ouderen en lagere en middeninkomens heeft volgens mensen ook te maken met de keuzes van gemeenten, woningcorporaties en

De ruimtelijke inrichting van Nederland

projectontwikkelaars. Zij bouwen vooral huizen voor de bovenkant van de markt: grotere en duurdere huizen die bovendien relatief veel van de schaarse ruimte innemen:

A: 'Maar als je bijvoorbeeld kijkt naar sociale woningbouw. Woningbouwcorporaties die bouwen op de één of andere manier maar liefst zo weinig mogelijk sociale woningbouw. Die bouwen liever iets duurdere appartementen enzovoort, terwijl op een gegeven moment die vraag dan afneemt. En voor de sociale minima zeg maar is er geen woning meer.' (Amsterdam, groep hbo/wo)

B: 'Ja, maar ik denk dat dat nu ook verandert, want het bleek inderdaad door de regels wat ze allemaal moeten betalen. Het is uiteindelijk ook gewoon een bedrijf die winst of quitte moet draaien en door de regels vanuit de overheid was het niet mogelijk. En dat is nu aangekaart en ik denk dat er uiteindelijk weer meer sociaal wordt gebouwd, omdat het dus betaalbaarder is voor die corporaties.'

Als veroorzakers van de problemen op de woningmarkt noemen mensen naast asielzoekers, projectontwikkelaars en 'private partijen' ook de overheid. Die kwam te laat in actie toen zich problemen aandienen op de woningmarkt en zou geen visie hebben over hoe die problemen op te lossen. Mensen die de instroom van asielzoekers of de voorrang van statushouders op de woningmarkt zien als oorzaak voor de problemen wijzen ook naar de regering als schuldige: mensen vinden dat die asielzoekers te gemakkelijk liet binnenkomen en dat die ook nog voorrang kregen op een huis.

Dat Nederlanders de verantwoordelijkheid voor problemen op de woningmarkt, en overigens ook voor de oplossingen, grotendeels bij de overheid leggen, past in een breder patroon (vgl. Rli 2021; De Kluzenaar et al. 2022) en blijkt ook als we in de volgende paragrafen het blikveld weer verbreden tot andere ruimtelijke thema's dan de woningmarkt.

Ruimteclaims: wat krijgt waar de ruimte in een klein land

Wie recente rapporten van het Planbureau voor de Leefomgeving en de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) leest, raakt er al snel van doordrongen dat Nederland voor grote ruimtelijke uitdagingen staat. De auteurs van het Rli-rapport 'Geef richting, maak ruimte!' uit 2021 schetsen een beeld van een zeer 'intensieve benutting' van de schaarse ruimte, die zowel onvermijdelijk als 'moeilijk vol te houden' is. De ruimtelijke problemen waren altijd al complex, zo stellen ze, maar worden door klimaatverandering, demografische ontwikkelingen en botsende economische en infrastructurele belangen 'complexer dan voorheen'. Er zijn steeds meer verschillende, vaak tegengestelde 'ruimteclaims' op dezelfde ruimte, zoals van oudsher infrastructuur, bebouwing, recreatie of landbouw en in toenemende mate ook nieuwe vormen van energieopwekking (Van Dam et al. 2019; Rli 2021: 9, 70).

In deze paragraaf bespreken we welke dilemma's Nederlanders zien als het gaat om de belangenafweging bij de toekomstige inrichting van Nederland.²⁴ We bespreken eerst de dilemma's die gaan over de belangenafweging tussen economie (inclusief landbouw), natuur, infrastructuur en wonen bij de benutting van de beschikbare ruimte. Het gaat hier om de belangenafweging over *wat* de ruimte moet krijgen. Daarna behandelen we dilemma's over *waar* specifieke belangen het beste een plek kunnen krijgen. We sluiten de paragraaf af met een duiding van hoe mensen dilemma's zien en hoe ze erover praten. Dat blijkt namelijk essentieel om reacties van deelnemers te kunnen begrijpen.

Verdeeldheid over de afweging natuur versus wonen of landbouw

Wanneer in Nederland ruimteclaims botsen, dan gaan economische belangen boven de noden van burgers en zeker boven het natuurbelang, zo redeneren de deelnemers in onze focusgroepen. De zorgen daarover worden zowel door mensen geuit die wonen in de regio Amsterdam als mensen die woonachtig zijn in het gebied rond Almelo, hoewel hun voorbeelden verschillen. Voor de focusgroepen in Amsterdam geldt dat de belangen van Schiphol staan voor de macht van het geld. Schiphol mag uitbreiden en blijven uitstoten, terwijl omwonenden voortdurend overlast hebben en individuele huishoudens steeds moeten

De ruimtelijke inrichting van Nederland

verduurzamen. Schiphol en ook die andere grote overlastgever Tata Steel worden ontzien, zo is het beeld. In een Amsterdamse focusgroep richten deelnemers hun pijlen op de gemeentebesturen die hun oren laten hangen naar investeerders:

A: 'Wat je ziet is dat de overheid en lokale gemeentes heel makkelijk met geld gepaaid worden. Een datacenter dat in Zeewolde neergezet zou worden, daar wordt heel veel geld voor betaald. En doordat er zoveel ophef komt in de media gaat dat uiteindelijk niet door. Maar er zijn nog negentien andere gemeentes in Nederland waar dat wel doorgaat. En dan denk ik: hoe kun je nou in een land wat al vol is nog datacenters gaan bouwen en neer gaan zetten? En dan wordt er gezegd: ja, maar er worden ook windmolens neergezet. Maar alle stroom van die windmolens op de Noordzee gaat allemaal naar de datacenters die in Nederland staan. Dan denk ik: ja, je kan wel zeggen we gaan een heel park bouwen en daar kunnen we zoveel huishoudens mee voorzien van stroom, maar...' (Amsterdam, groep t/m mbo)

B: '... Dat gebeurt niet.'

A: 'Maar dat gebeurt helemaal niet. Dat gaat in de praktijk allemaal naar dat datacenter van Google dat gebouwd wordt.'

Vervolgens ontspint zich een gesprek over allerlei soortgelijke voorbeelden, zoals de verkoop van Groninger gas aan Duitsland, hoewel de rijksoverheid weet wat de gevolgen zijn voor de lokale bevolking. Bij mensen in de omgeving van Almelo leeft vooral het beeld dat bedrijven zich weinig aantrekken van wat mensen nodig hebben. Bedrijven houden innovaties tegen die hen niet goed uitkomen en doen weinig voor mensen als ze daar niet toe worden gemotiveerd of gedwongen:

A: '[Bedrijven] houden het ook allemaal tegen hè. Waterstof kan allang uitgelegd worden, maar ze houden alles tegen omdat het geld oplevert nu. Het levert allemaal belastinggeld op en veel geld op en daarom houden ze alles tegen.' (Almelo, groep t/m mbo)

B: 'Maar in Lochem hebben ze nou die proef met H₂O-ketels. Dat met die waterstof. Liander wil (...) proefdraaien en dan kijken wat daar uitkomt om het eventueel op te gaan pakken om de woningen te gaan verduurzamen.'

A: 'Je hebt toch subsidie, daar krijgen ze gewoon veel geld voor. Hetzelfde met... Heel de wereld gaat bijna dood aan corona. Er moesten heel snel spuitjes komen en dat kan in één keer heel snel.'

In het aanvullende COB-LISS-onderzoek vroegen we directer naar de verhoudingen tussen economische belangen en natuurbelangen met de stelling 'Als natuurbelangen botsen met economische belangen, dan wordt in Nederland te vaak voorrang gegeven aan de natuur.' Waar in de focusgroepen mensen deze stelling voornamelijk verwerpen, is bij de geënquêteerden een gelijkmatiger spreiding te zien (zie [tabel 2.1](#)): 39% van de respondenten verwerpt deze stelling, 33% neemt een neutrale positie en 28% is het ermee eens. Eind 2011 is deze stelling ook al eens voorgelegd in het COB en ook destijds waren de meningen verdeeld (COB 2011|4: 36). Twee stellingen over de afweging tussen natuur en nieuwe woningen en tussen natuur en landbouw leiden eveneens tot verdeeldheid. Ongeveer een derde kiest de kant dat natuur meer ruimte moet krijgen, drie op de tien kiest voor woningen of landbouw en ongeveer vier op de tien neemt een neutrale positie in.

De ruimtelijke inrichting van Nederland

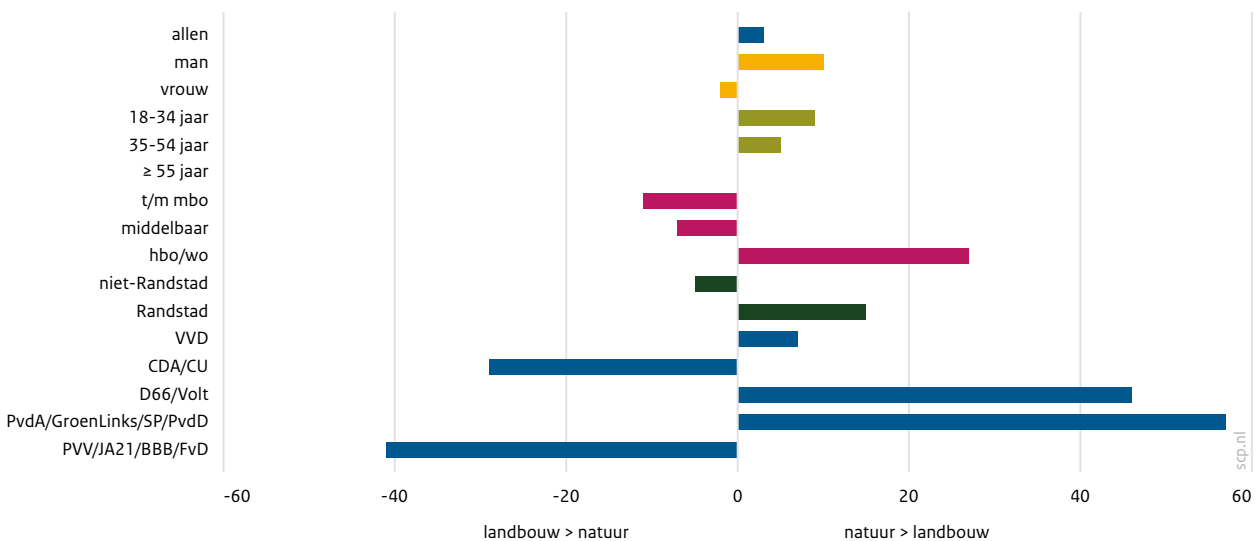
Tabel 2.1 Evaluatie en afwegingen over de keuze tussen natuur en economie/wonen/landbouw, bevolking van 18+, december 2022 (in procenten)

	(helemaal) eens	neutraal/ weet niet	(helemaal) oneens
Als natuurbelangen botsen met economische belangen, dan wordt in Nederland te vaak voorrang gegeven aan de natuur.	28	33	39
De natuur moet in Nederland meer ruimte krijgen, ook wanneer dat ten koste gaat van het bouwen van nieuwe woningen.	33	42	26
De natuur moet in Nederland meer ruimte krijgen, ook wanneer dat ten koste gaat van landbouw en veeteelt.	33	38	30

Bron: COB/LISS december 2022

Al met al is duidelijk dat de meningen over *wat* de ruimte moet krijgen verdeeld zijn. Net als in 2011 hangen deze evaluaties en opvattingen samen met opleiding en partijvoorkeur (COB 2011|4: 36). Hbo/wo-opgeleiden en aanhangers van D66/Volt of PvdA/GroenLinks/SP/PvdD kiezen veel vaker dan andere groepen voor de positie dat de natuur meer ruimte moet krijgen (zie [figuur 2.3](#)).²⁵ Mensen met een opleiding t/m mbo en aanhangers van CDA/CU en PVV/Ja21/BBB/Forum vinden vaker dat natuurbehoud niet ten koste mag gaan van landbouw en veeteelt.

Figuur 2.3 Meningsverschillen over de afweging tussen natuur en landbouw, bevolking van 18+, december 2022 (saldo van positieve en negatieve scores)^a

a Weergegeven is het aandeel dat het eens is met de stelling dat natuur meer ruimte moet krijgen, ook als dat ten koste van landbouw gaat (zie [tabel 2.1](#)) verminderd met het aandeel dat het daarmee oneens is. Bij negatieve scores verkiest de grootste groep landbouw boven natuur, bij positieve scores gaat natuur boven landbouw.

Bron: COB/LISS december 2022

In de toelichting van mensen bij de stelling dat economie te vaak voorrang krijgt boven natuur valt op dat vooral mensen die deze stelling omarmen of zich neutraal opstellen een open antwoord invulden.²⁶ De mensen die de stelling omarmen, zien deze uitkomst bijna als een historische wetmatigheid die zichtbaar is in de versnippering van het natuurlijk landschap als gevolg van de aanleg van infrastructuur, bedrijventerreinen ('Nederland handelsland') en woningen. Ook de gepercipieerde traagheid waarmee de regering klimaatmaatregelen neemt, keert regelmatig terug in hun antwoorden:

'Kijk naar Nederlandse inrichting. We hebben geen bos meer, maar 80% van het totale landoppervlak is voornamelijk voor boeren, waarvoor het grootste deel voor weiland voor koeien die slechts max 1,4% van

De ruimtelijke inrichting van Nederland

de economie zijn. NL heeft altijd puur economisch gedacht, en de natuur kapot gemaakt voor minimale economische winst. En er is nog steeds niks van geleerd. Lees je in omgevingsdiensten in en zie dat natuur echt op een van de laatste plaatsen staat.’ (vrouw, 29 jaar, wo)

‘Er zou veel sneller en rigoureuzer op natuur worden ingezet als economische belangen niet zo zwaar wogen. Dat er ingegrepen moet worden is immers zonneklaar.’ (man, 58 jaar, mbo)

De mensen die beoordelen dat in Nederland natuurbelangen *niet* boven economische belangen (mogen) gaan, zeggen dat de natuur weliswaar belangrijk is, maar dat ze economische groei en huisvesting belangrijker vinden. Binnen deze groep zien we dat vooral ouderen (vaak mannen) boos zijn op demonstranten en actiegroepen die volgens hen de besluitvorming buitensporig beïnvloeden:

‘De klimaatalarmisten maken de dienst uit. Deskundigen met een andere mening krijgen geen podium.’ (man, 81 jaar, havo/vwo)

‘De minderheden in Nederland hebben een machtige lobby en weten binnen te dringen in het machtscentrum. Hun invloed op het beleid wordt steeds groter en het huidige regeringsbeleid leidt nu reeds tot afbraak van de landbouwindustrie, woningbouw en staalindustrie. Deze industrieën zijn van belang voor onze welvaart en welzijn. Natuur hebben we voldoende en verkeert in een uitmuntende staat qua variatie en gezondheid. Liever een beetje welvaart in huis dan een bos bloemen op de vensterbank.’ (man, 71 jaar, vmbo)

De mensen die kozen voor de ‘neutrale’ optie benoemen in hun antwoord vooral dat ze oog hebben voor de complexiteit, maar niet goed weten hoe de ruimtelijke dilemma’s kunnen worden opgelost:

‘Omdat Nederland nog steeds groeit qua inwoneraantal, maar dan [moet] je ook ruimte hebben voor ondernemers. De natuur die we hebben, moeten we wel koesteren en goed onderhouden.’ (man, 66 jaar, hbo)

Waar is ruimte: buiten de Randstad, maar zorg voor wederkerigheid

Het dilemma *waar* de ruimte voor tegengestelde ruimteclaims te vinden is, levert zeker zoveel discussie op als dilemma’s over *wat* de ruimte moet krijgen. De deelnemers aan onze focusgroepen zijn zich er zeer van bewust dat er veel moet op een beperkte hoeveelheid ruimte. Ook zijn ze eensgezind in hun beoordeling dat het ruimtegebrek vooral in de Randstad nijpend is, maar dat er buiten de Randstad best ruimte beschikbaar is voor allerlei functies. Opvallend is echter dat de deelnemers uit de regio Amsterdam weinig oog hebben voor wat de ruimtevraag betekent voor de rest van Nederland, terwijl onder deelnemers uit de regio Almelo het gevoel leeft dat hun belangen niet serieus worden meegenomen in overheidsbeslissingen over de ruimtelijke inrichting. Het verschil is bijvoorbeeld zichtbaar in de reactie op de situatie in Groningen. Deelnemers uit de regio Amsterdam erkennen natuurlijk wel dat er grote problemen zijn in Groningen naar aanleiding van de gaswinning, maar voor mensen uit de omgeving Almelo is de situatie in Groningen daarnaast ook een voorbeeld en schrikbeeld van hoe weinig ‘Den Haag’ rekening houdt met de belangen van de regio.

Het oordeel dat de Randstad is volgebouwd en er dus elders ruimte moet worden gevonden, komt in onze Amsterdamse focusgroepen op allerlei momenten in het groepsgesprek naar voren. Volgens de deelnemers is die ruimte er elders ook. Ze vertellen dat ze op fietstochten in Drenthe nauwelijks mensen tegenkomen, terwijl ze in de Randstad niet eens weten wanneer ze de ene stad verlaten en de volgende binnenrijden:

A: ‘In de grote steden is het gewoon vol, echt vol.’ (Amsterdam, groep t/m mbo)

B: ‘(...) En de hele Randstad eigenlijk. Je rijdt eigenlijk gewoon van plaats naar plaats. Er staat wel

De ruimtelijke inrichting van Nederland

een bordje “Welkom in ...”, maar ik heb gewoon het idee dat ik in één stad rij.’

Gespreksleidster: ‘Oké. C, wat denk jij? Is er ruimtegebrek? En op welk vlak?’

C: ‘Nou, ik denk dat het wel redelijk vol is. Maar ja, ook als je naar Limburg toe rijdt. Ik bedoel, je rijdt nog steeds van stad naar stad. Limburg is niet echt dat je zegt van...’

A: ‘Ja, maar als je in die dorpjes kijkt dan denk ik: ja, dat heeft allemaal wel ruimte.’

C: ‘Ja, maar dat is hier natuurlijk ook. Heel veel mensen kruipen ook op een kluitje. Ik denk dat dat het grootste probleem is.’

De deelnemers in Almelo herkennen de scheve verdeling van het ruimtegebruik waar deelnemers aan de Amsterdamse focusgroep op wijzen. Zij prijzen zich wat dat betreft gelukkig dat ze níét in de Randstad wonen. Ze voegen er vervolgens wel aan toe dat de eigen regio daarvan ook de nadelen ondervindt: er is wel ruimte, maar het ontbreekt aan werkgelegenheid, voorzieningen en goede infrastructuur.

‘Voor mijn gevoel lijkt het soms een beetje inefficiënt ingericht. Als je dan de Randstad ziet waar het allemaal knetterdruk is en alles op mekaar zit. Vooral in de coronaperiode zag je dat, dat ze allemaal op balkonnetjes van 2 m² zaten en als ik dan bij mij in de achtertuin zie hoeveel ruimte wij hebben, dan denk ik van, ja dat voelt niet heel erg efficiënt ingericht. (...) Dus wat ik vooral bedoel is en dan kom ik weer terug op “we hokken alles in één hoekje van het land op en de rest laten we...” [J]e zou het (...), als we het over ruimte hebben, veel beter moeten verdelen over het land om ruimte te krijgen en aan allerlei dingen te voldoen.’ (Almelo, groep hbo/wo)

Ook uit het COB-LISS-onderzoek blijkt een verschil in hoe uitgesproken mensen zijn als ze denken aan de ruimte in gebieden buiten de Randstad. In dat onderzoek vroegen we mensen te kiezen tussen twee posities: dat er voor dingen waarvoor ruimte nodig is vooral buiten de Randstad gekeken moet worden (positie A) en dat er veel te snel naar de regio’s buiten de Randstad gekeken wordt bij dit soort vraagstukken (positie B). Geënquêteerden kiezen vaker voor positie A, maar de regionale verschillen blijken groot (zie [tabel 2.2](#)). Mensen uit de Randstad vinden aanzienlijk minder vaak dat er te snel naar regio’s wordt gekeken, terwijl dit in de provincies Gelderland, Overijssel en Flevoland juist de meestgekozen optie is. In alle andere provincies vindt de grootste groep echter dat het goed is oplossingen voor ruimtelijke vraagstukken buiten de Randstad te zoeken.

Tabel 2.2 De keuze tussen de Randstad en de regio uitgesplitst naar regio, bevolking van 18+, december 2022 (in procenten)^a

	A. Het is goed dat voor dingen waar veel ruimte voor nodig is vooral wordt gekeken naar regio’s buiten de Randstad, want daar is nog ruimte.	Evenveel A als B / weet niet	B. Voor dingen waar veel ruimte voor nodig is, wordt te snel gekeken naar regio’s buiten de Randstad.
allen	44	33	24
Friesland, Groningen, Drenthe	40	33	27
Gelderland, Overijssel, Flevoland	33	32	35
Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht	54	32	15
Noord-Brabant, Limburg, Zeeland	38	35	27

^a ‘Nederland is een klein land. Sommige activiteiten vragen om veel ruimte. Zoals voedsel produceren, energie opwekken, woningen bouwen of datacenters plaatsen. Dat betekent keuzes maken.’

Bron: COB/LISS december 2022

De ruimtelijke inrichting van Nederland

Mensen in de regio Almelo bezien de dilemma's over ruimtegebruik in termen van distributieve rechtvaardigheid en eerlijke belangenbehartiging: als bedrijven of de overheid 'hun' ruimte gaan gebruiken, dan moeten ze er wel voor zorgen dat ook de lokale bevolking meeprofiteert. Het kan niet zo zijn dat de lokale bevolking alleen de lasten ondervindt, zoals bij de Groninger gaswinning. De komst van economische en infrastructurele functies als distributiecentra vinden mensen in principe acceptabel als dat gepaard gaat met lokale opbrengsten zoals werkgelegenheid en toegankelijke publieke voorzieningen. Bovendien verlangen mensen dat de gebruikers de ruimte efficiënt gebruiken.²⁷ Gevraagd wat de voorwaarden zijn om ruimtegebruik te accepteren waarvan mensen mogelijk overlast ondervinden, ontstaat het volgende gesprek:

A: 'Als iedereen daar baat bij heeft.' (Almelo, groep t/m mbo)

B: 'Ik moet er niet aan denken dat ze hier bijvoorbeeld alle weilanden vol gaan leggen met zonnepanelen en al die energie op één of andere manier gebundeld wordt en het zou naar het westen gaan, dan zit ik daar niet op te wachten. Als je de helft hebt en je zou hier daar echt voldoende baat bij hebben en d'r wordt dan ook een andere voorziening voor terug geplaatst of betere scholen voor onze kinderen straks of dat ze niet voor alles naar universiteiten in het westen of wat dan ook moeten.'

C: 'Dat is dus wat ik bedoel met transparantie van wat levert het op: wat gaat het ons kosten, maar wat levert het ons ook op?'

D: 'En wat krijg je er zelf voor terug. Een stukje eigenbelang.'

Natuurlijk beseffen mensen dat dat direct meeprofiteren niet altijd gaat en dat de herinrichting van hun lokale leefomgeving teleurstellend kan uitpakken. Mensen voelen wel aan dat inrichtingsvragen, met alle tegengestelde wensen en belangen, zeer complex zijn. Sterker nog, het besef van de complexiteit is zelfs één van de grondhoudingen als we kijken *hoe* mensen praten over inrichtingsvraagstukken.

Hoe praten mensen over ruimte: het is complex, vol en het wordt alleen maar lelijker

In de focusgroepen wordt duidelijk dat de manier waarop mensen praten over inrichtingsvraagstukken veelal is beïnvloed door persoonlijke observaties in hun leefomgeving, door eerdere ervaringen met de overheid en vooral door beelden uit de media. Uit eerder onderzoek weten we dat dergelijke interpretatiekaders of 'cultural dispositions' van invloed zijn op hoe mensen nieuwe informatie cognitief en emotioneel tot zich nemen (vgl. Achterberg 2014; Van Rijn et al. 2019). Voor beleidsmakers is kennis over die interpretatiekaders belangrijk, omdat ze daarmee inzicht krijgen in hoe hun plannen landen bij burgers. De discrepantie tussen verwachtingen van beleidsmakers en burgers kan groot zijn en is van invloed op de uitvoering en uitkomsten van beleid (vgl. Gebhardt en Feijten 2022: 4). Associaties die mensen hebben en verbindingen die zij leggen kunnen heel andere zijn dan die van de deskundigen. Zo wijzen mensen immigratie aan als oorzaak van de [wooncrisis](#), terwijl sociaalwetenschappers erop wijzen dat de crisis ook is veroorzaakt door politieke keuzes om de woningmarkt te liberaliseren en de (volks)huisvesting te privatiseren (Hochstenbach 2022). In dit geval hangen achterliggende concepties over immigratie dus samen met hoe mensen reageren op ontwikkelingen op de woningmarkt.

In deze paragraaf gaan we in op de interpretatiekaders van mensen bij inrichtingsvraagstukken. Drie grondhoudingen beïnvloeden hoe mensen hierover praten. De eerste grondhouding is dat ruimtelijke vraagstukken voor leken te complex zijn om goed te kunnen overzien. De belangen zijn groot, veranderlijk, vaak tegengesteld en bovendien lijkt alles met alles samen te hangen:

'Balans van natuur en steden. Er zijn te weinig woningen voor de Nederlander en dit gaat ten koste van de natuur. Om hier een goede balans in te vinden is een groot vraagteken.'
(man, 62 jaar, hbo)

'Overall problemen: stikstofcrisis, te veel boeren, huizentekort, mobiliteit, enzovoorts.'
(vrouw, 74 jaar, havo/vwo)

De ruimtelijke inrichting van Nederland

Een bijkomstige moeilijkheid is hier dat mensen het lastig vinden om uitspraken te doen over de toekomst, terwijl inrichtingsvragen daar vaak wel over gaan. De keuzes die we op dit moment maken (of niet maken), bepalen immers hoe Nederland er over 25 jaar uitziet (Hamers et al. 2021; Kuiper et al. 2023). In de groeps-gesprekken leidt dit ertoe dat het onderwerp zich hecht aan tastbare, zichtbare objecten die steeds opnieuw terugkeren als gespreksonderwerp. In Almelo zijn dat vooral windmolens. Tekenend is de verzuchting van de gespreksleidster ‘Ja ja, daar hebben we het over gehad’ wanneer ze wil praten over de boeren en de stikstofcrisis, maar een deelnemer reageert met een reflectie op een windmolenpark in zee. In Amsterdam zijn Schiphol en een plek om te wonen de onvermijdelijke onderwerpen. Het besef dat inrichtingsvragen complex zijn, hangt ook samen met het gevoel van mensen dat ze belangrijke informatie missen of te laat krijgen. Dit, gecombineerd met het beeld dat bedrijven als Schiphol, Tata Steel en Google dingen gedaan krijgen bij de overheid, biedt een voedingsbodemp voor het onbestemde gevoel dat besluiten niet eerlijk tot stand komen. We gaan daar in [de volgende paragraaf](#) verder op in.

Een tweede grondhouding over de ruimtelijke ordening is dat Nederland een klein land is met een groot ruimtegebrek. Gesprekken over ruimte gaan gepaard met de realisatie dat er eigenlijk geen ruimte is en dat de plannen voor het ene ruimtegebruik botsen met andere vormen van ruimtegebruik, hoewel in gesprekken in de Randstad ook wel het gevoel leek te leven dat de regio een braakliggend terrein is dat gemakkelijk efficiënter te gebruiken is. Buiten de Randstad waren gesprekken wat meer weloverwogen: daar beseffen mensen dat elk stukje land nu ook al een functie heeft (zie [kader 2.3](#)).

De derde grondhouding, ten slotte, is het gevoel dat de openbare ruimte alleen maar lelijker wordt. Als mensen praten over de ruimtelijke inrichting, dan is het beste wat ze erover kunnen zeggen dat ze het land efficiënt ingericht vinden, maar niet dat het er de afgelopen jaren mooier op is geworden. Het omgekeerde is hier het geval. Mensen anticiperen op teleurstelling over hoe de keuzes van overheid en bedrijven hun leefomgeving zullen beïnvloeden. Expliciet noemen ze dan termen als verrommeling en spreken ze over verdozing wanneer het gaat over de komst van overslagcentra en datacentra. Ook benoemen ze hun weerzin tegen de komst van ‘afschuwelijke moderne bouw’:

‘Er verdwijnt veel groen omdat er huizen gebouwd moeten worden, maar erger nog vind ik dat vaak mooie oude gebouwen moeten wijken voor afschuwelijke moderne bouw.’ (vrouw, 68 jaar, vmbo)

‘Nederland is vaak te veel ingedeeld. Te veel plek voor lelijke bebouwing, vernietiging van mooie bebouwing. Steeds minder natuur en groen. Het grote probleem: tekort aan woningen. In de steden en erbuiten.’ (vrouw, 76 jaar, hbo)

Uit alle focusgroepen komen gevoelens van teleurstelling over gerealiseerde ruimtelijke veranderingen en zorgen over toekomstige veranderingen naar voren, een gevoel van verlies dat de Friese journaliste Jantien de Boer ‘landschapspijn’ noemt. Het is een ‘zeurend gevoel in haar borst’ als ze door Friesland fietst. Een ‘soort weemoed, maar dan scherper’ (De Boer 2019; Ten Hooven 2020). Het is een gevoel dat mensen in Twente en zelfs in de toch zeer bebouwde stadsregio Amsterdam herkennen. Uit eerder onderzoek weten we hoezeer mensen zich verbonden voelen met het landschap in hun eigen regio, of dat nu een stedelijke of landelijke is (Kullberg 2019: o.a. 32). Deze identificatie van bewoners met het lokale cultuurlandschap is voor politici en beleidsmakers een factor om rekening mee te houden. Ook het Centraal Planbureau stelt dat ingrepen in de leefomgeving meer dan slechts een praktisch gevolg hebben voor de levens van mensen (Hendrich et al. 2023).

Kader 2.3 Deelnemers in Almeloze groepen hebben een bredere blik op Nederland dan die in Amsterdam

De deelnemers van de focusgroepen in Almelo en Amsterdam verschillen niet erg van elkaar in de ruimtelijke thema's die ze belangrijk vinden. Een punt waarin ze wel duidelijk van elkaar verschillen, is de manier waarop ze praten over ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland. Voor de deelnemers uit de twee Amsterdamse groepen lijkt Nederland vooral uit de regio Amsterdam te bestaan, zelfs als deelnemers zelf in de stadsregio wonen zoals in Diemen, Aalsmeer of Monnickendam. Het kost de gespreksleidster moeite om het gesprek over ruimtelijke thema's te verbreden van Amsterdam naar ruimtelijke keuzes voor Nederland als geheel. De deelnemers uit Almelo en omliggende plaatsen als Enschede, Oldenzaal of Nijverdal kijken al in het begin van het gesprek veel breder dan hun eigen regio. Ze bespreken hoe het is om in Twente te wonen *in vergelijking met de Randstad* (wat overigens ook kan komen doordat de gespreksleidster uit de regio Haarlem komt). En ook bij het bespreken van inrichtingsthema's ligt de nadruk niet alleen op hun eigen regio, maar nemen ze ook de rest van Nederland in ogenschouw.

Over een complexe toekomst gesproken

Praten over de toekomstige inrichting van Nederland is voor mensen niet eenvoudig. In de focusgroepen komt men moeilijk los van de problemen in het hier en nu. Dat is logisch, want die actuele problemen zijn direct zichtbaar en concreet. Wanneer we vroegen naar perspectieven op en zorgen over de toekomst, dachten mensen al snel aan de woningmarkt en huisvestingsproblematiek voor hun kinderen. Dit betekent niet dat ze ontkennen dat er andere problemen zijn. We zagen eerder dat er een besef is van tegengestelde [ruimteclaims en inrichtingsdilemma's](#) over het toekomstig ruimtegebruik. In deze paragraaf gaan we in op hoe mensen kijken naar verantwoordelijkheden en besluitvorming.

Ideeën over verantwoordelijkheden: de overheid moet met visie regie voeren

Bij inrichtingsvragen verwachten de deelnemers in de focusgroepen dat de overheid met oplossingen komt voor de problemen. Het algemene gevoel is echter dat de nationale overheid problemen niet oplost maar te lang voor zich uit schuift, omdat ze geen visie heeft over mogelijke oplossingen. Dit gevoel zien we niet alleen in gesprekken over ruimtelijke vraagstukken, het is een beeld dat we herkennen uit [hoofdstuk 1](#) en dat ook voor andere beleidsterreinen geldt (zie ook COB 2022|2).

Het gebrek aan visie zien we in de Almeloze focusgroepen en in antwoorden op de open vragen. Opmerkingen gaan dan bijvoorbeeld over dat de rijksoverheid verrast is dat subsidiepotten razendsnel leegragen, of dat gemeenten verrast zijn door het grotere aanbod van energie van huishoudens met zonnepanelen waardoor het energienet overbelast dreigt te raken. Als er bovendien al een visie lijkt te zijn, dan leidt dat in de ogen van mensen niet tot oplossingen:

'Nou had ik vanmorgen wat dat betreft een interessant gesprek met de gemeenteambtenaren in één of andere bijeenkomst en daar ging het dan over het seniorbestendig maken van de wijk. En wat je dan ziet is dat zo'n gemeente, Almelo in dit geval, eigenlijk helemaal geen visie heeft. Ja, ze hebben wel een visie ergens, maar er komt niks concreets uit. En je moet trekken en trekken om te zorgen dat... Verzin nou eens wat, want die vergrijzing is een probleem voor de komende twintig jaar. En daar doen ze eigenlijk te weinig mee vind ik.' (Almelo, groep hbo/wo)

'Ja, ik vind dat de politiek twintig jaar vooruit moet kijken van hoe zien zij Nederland over twintig jaar? Ze praten met allerlei instanties, dan moeten zij met een verhaal komen. En dat kun je delen met Nederland van we gaan deze kant op. Maar wat ik zie is dat ze eigenlijk alleen maar bezig zijn met "oh, we hebben nu een probleem met gas!", "oh, we moeten nu iets gaan oplossen!" Maar er wordt veel te weinig vooruit gekeken. En alles wordt maar vooruitgeschoven.' (Amsterdam, groep t/m mbo)

De ruimtelijke inrichting van Nederland

In de focusgroepen klonk ook de kritiek van een gebrek aan perspectief en daaruit volgend een onvermogen om belangen eerlijk af te wegen. De angst is hier dat burgers het afleggen tegen bedrijven en economische belangen. De ‘macht van het geld’ is volgens mensen niet te onderschatten. Dat levert in Amsterdam het gevoel op dat Schiphol en Tata Steel eigenlijk aan de touwtjes trekken, terwijl in Almelo het gevoel leeft dat de gemeente haar oren laat hangen naar de partijen die dure bouwgrond kunnen betalen om er distributiecentra of dure huizen neer te zetten. Dit wantrouwen jegens (grote) bedrijven zagen we ook in [hoofdstuk 1](#).

De verwijten aan het adres van de overheid en zorgen over de invloed van het bedrijfsleven nemen niet weg dat de deelnemers aan de focusgroepen ook een verantwoordelijkheid voor burgers zien. Ook hier zijn ze kritisch. Het zijn immers ‘onze’ eigen consumptiepatronen die leiden tot botsende ruimteclaims waarvoor de overheid oplossingen moet vinden. Het zijn de behoeftes van Nederlanders aan goederen, wonen, eten en ontspanning die de aanleg van woningen en van infrastructuur zoals vliegvelden, wegen en distributiecentra noodzakelijk maken. In de focusgroepen is de teneur hetzelfde: een deel van de oplossing ligt bij andere keuzes van burgers.

A: ‘Het vliegverkeer is gewoon te intensief natuurlijk. (...) [T]oen ik jong was kwam er elke tien minuten eentje over en nu elke anderhalve minuut.’ (Amsterdam, groep t/m mbo)

B: ‘Maar het zit natuurlijk ook in de mens.’

C: ‘Ja, het zit ook in de mens.’

D: ‘Want de mensen willen wel drie, vier keer per jaar naar het buitenland op vakantie. En je kan natuurlijk ook denken van: nou, ik ga een keer met het vliegtuig en de rest spendeer ik in Nederland. Want Nederland is heel mooi zeg ik dan. [Dus] weet je? Het is niet alleen een instituut wat moet veranderen, maar ik denk eerder dat de mens zelf moet veranderen. Die moet denken van: Nou ja, ik pak niet die auto, ik pak de fiets! Je moet andere keuzes maken. (...)’

Ondanks deze zelfkritische blik op de bevolking richt de kritiek zich vooral op de overheid. Zo mondt de bijdrage van deelnemer D al snel uit in een verhandeling over hoe de regering te veel migranten binnenlaat waar het beter was problemen op te lossen ‘in de landen waar de mensen vandaan komen’. En hoewel we deze kritiek ook zo kunnen interpreteren dat de visie van de overheid een andere is dan deze deelnemer zou willen, blijft staan dat de verantwoordelijkheid eerst en vooral bij de overheid ligt. In dat licht verwelkomen mensen het voornemen van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening om bij de grote verbouwing van Nederland meer regie te voeren:²⁸

‘In de zeventiger jaren had je nota’s van ruimtelijke ordening en daarin werd Nederland opgedeeld en zich houdend aan die regelingen, kon men wat van maken. Nu is dat naar mijn idee voor een veel te groot deel overgeheveld naar de marktwerking. En het ruimtegebruik, zeker op zo’n klein gebiedje, dat moet je niet overlaten aan de markt, daar moet een regievoerder zijn die verstand van zaken heeft, uiteraard. Je ziet veel te veel... Het gaat om geld, het gaat vooral ook om geld verdienen, zet er maar een datacentrum neer, dat moet je helemaal niet willen, maar de gemeentes maar ook de rijksoverheid heeft veel te weinig regie daarover, denk ik.’ (Almelo, groep hbo/wo)

‘Regie bij de overheid. Nieuwe bedrijventerreinen verbieden. Hergebruik kantoren/industrie-panden. Boeren weg bij natuurgebieden. Verbod op megastallen. Meer ruimte voor natuur en biodiversiteit. Verdichting bebouwing in steden en dorpen, met oog voor groen en waterbeheer.’ (man, 56 jaar, hbo)

Tijd voor harde keuzes, maar maak ze eerlijk en leg ze uit

Dát de overheid keuzes maakt vanuit een visie vinden de deelnemers in focusgroepen belangrijker dan dat iedere Nederlander krijgt wat zij of hij wil. De roep om regie komt voort uit de wens dat er knopen worden

De ruimtelijke inrichting van Nederland

doorgehakt over dilemma's en dat deze niet (langer) blijven slepen. Dat er mensen teleurgesteld zullen zijn met de uitkomst van keuzes is daarbij niet te voorkomen, zo beseffen mensen:

A: 'Ja. En wat ik echt mis is dat er keuzes gemaakt moeten worden in die politiek en dat zijn geen leuke keuzes, want je gaat altijd een partij teleurstellen. Maar je moet er dan maar gewoon voor kiezen en dan zeg je: ja, we gaan die kant op. Dus of geen mensen meer in Nederland of heel veel gaan bouwen. En als we heel veel gaan bouwen dan gaan we andere dingen laten. Dan kunnen we de stikstof niet meer volgen. Maar je moet keuzes maken. En je ziet continu maar dat de politiek in Nederland geen keuzes durft te maken. Net als wat jij zegt over die toeslagenaffaire denk ik gewoon inderdaad als jij zegt: ik heb het fout gedaan, dan moet je gewoon binnen een week zorgen dat het gefikst wordt.' (Amsterdam, groep t/m mbo)

B: '(...) er wordt niets opgelost. Als je beleid gaat veranderen, dat is prima. Maar leg het dan uit.'

C: 'Juist ja.'

B: 'Kijk, ik vind het niet erg dat ik een teleurstelling krijg, maar dat het dan wel duidelijk uitgelegd wordt.'

C: 'Ik denk dat als je het uitlegt dat mensen ook meer begrip hebben.'

Gespreksleidster: 'Dus jullie hebben het gevoel van er wordt te weinig over uitgelegd terwijl het nodig is?'

B: 'Er wordt te weinig begrip gevraagd, ook voor tegenstellingen.'

Naast deze behoefte aan duidelijke keuzes is er een behoefte aan een duidelijke uitleg hoe die (soms ongetwijfeld teleurstellende) keuzes tot stand zijn gekomen. Mensen verlangen dat de overheid de regie in besluitvorming weer naar zich toe trekt en belangen vanuit een visie beter tegen elkaar afweegt. Daarachter ligt voor sommigen de hoop dat keuzes transparanter en daarmee eerlijker tot stand komen.

Die eerlijkheid is er volgens de deelnemers in de focusgroepen en respondenten in de enquête nu niet. Dit oordeel komt het duidelijkst naar voren bij de verbindingen die mensen leggen tussen de wooncrisis, de stikstofcrisis en de situatie van boeren. Vooral in de enquête lezen we dat mensen denken dat de stikstofcrisis is verzonnen om de wooncrisis op te lossen, dat de belangen van boeren worden geofferd om hun landbouwgrond te gebruiken voor woningbouw die, onder meer, nodig is vanwege de instroom aan asielzoekers:

'Nederland is al in hoog tempo verstedelijkt de afgelopen decennia. Dat wordt met de bevolkingsgroei alleen maar erger. (...) Nu moeten er ook nog veel boeren en landerijen weg om het stikstofprobleem en de woningnood op te lossen, maar aan de bevolkingsgroei wordt niets gedaan! Zo wordt een vicieuze cirkel gecreëerd.' (vrouw, 63 jaar, wo)

'Stikstofproblemen en opkopen van boeren zodat dit land kan worden gebruikt om AZC te bouwen. Boeren moeten weg om plaats te maken voor woningbouw/natuur, te veel asielzoekers zoeken een woning.' (man, 29 jaar, hbo)

'Nederland is altijd goed ingericht en de ruimte was goed verdeeld. Echter nu blijkt dat de regering de ruimte van de boeren wil afnemen voor het plaatsen van woningen, bedrijven, Schiphol, vluchtelingen, echt milieuvervuilende zaken. Er zijn te veel vluchtelingen, die de regering toelaat, waardoor het krap wordt in Nederland.' (vrouw, 63 jaar, hbo)

Dit soort verbindingen tussen en het stapelen van problemen maakt heldere uitleg over hoe beleidskeuzes tot stand komen essentieel. Om het politieke vertrouwen terug te winnen is het noodzakelijk dat de overheid bewijst betrouwbaar te zijn. Daar hoort een duidelijke uitleg van (soms pijnlijke) keuzes bij.

De ruimtelijke inrichting van Nederland

Burgers willen gehoord worden

Dat burgers het moeilijk vinden om te praten over complexe zaken als de toekomstige inrichting van Nederland, neemt niet weg dat mensen wel willen dat hun belangen meewegen in beslissingen. Er is daarbij vooral animo om mee te denken over de eigen (stads)regio, want nadenken over de inrichting van Nederland als geheel vinden mensen lastig:

A: 'Maar als je mij vraagt: hoe betrokken wil je zijn? Dan gaat het... kijk ik kan mij, en ik denk niemand, maar ik kan me niet met het hele land gaan bemoeien, maar als het bij mij in de buurt is, in de omgeving is, dan zou ik daar best over mee willen denken en over mee willen praten.'

(Almelo, groep t/m mbo)

B: 'En als het ook nog een beetje in je vakgebied is, dan praat het wat mooier weg.'

A: 'Dan wordt het nog mooier, maar in principe zou ik daarover mee willen praten, maar ik bedoel je moet me niet over heel Twente of nog...'

Gespreksleidster: 'Nee, dus dan gaat het meer om dingen die dichterbij spelen.'

A: 'Anders dan wordt het te groot.'

B: '(...) het punt is natuurlijk, als je mij vraagt van: zullen we zonnevelden in Amsterdam neerleggen? Ja ik bedoel dat is te ver weg.'

C: 'Regionaal, je eigen omgeving.'

D: 'Omgekeerd verwacht je wel dat mensen in Den Haag beslissen over zonnevelden hier.'

A: 'Is ook zo, nee maar dat is ook zo. Dat gebeurt.'

Het kunnen meedenken is vooral in de regio Almelo een gevoelig thema. Daar hebben mensen het gevoel dat de nationale overheid weinig moeite doet om hun belangen te behartigen. Onze vraag of de politiek in Den Haag genoeg rekening houdt met de belangen van bewoners in regio's zoals Twente, wordt unaniem met 'nee' beantwoord. Een vrouw van 54 jaar, mbo-opgeleid en zelf werkzaam bij de Belastingdienst, stelt onomwonden dat ze het gevoel heeft dat '[ons] gedeelte van het land eigenlijk bijna niet meer bij Nederland hoort. Dat we een soort reserve-Duitsers zijn ofzo'. De consensus is dat politiek Den Haag vooral de belangen van de Randstad behartigt.²⁹ De gaswinning in de provincie Groningen geldt hier als schrikbeeld: daar zijn wel grondstoffen gehaald, maar is niets gebracht. Alleen een spreidingsbeleid van functies zou hier al helpen, zo oordelen de deelnemers, want dat haalt de drukte uit de overvolle Randstad en brengt werkgelegenheid, vakmensen en infrastructuur naar de landelijke gebieden.

Slot: burgerperspectieven op ruimtelijke vraagstukken

In deze slotbeschouwing presenteren we de belangrijkste inzichten uit deze verkenning van de percepties van burgers van de ruimtelijke inrichting van Nederland. Die inzichten zijn belangrijk voor politici, beleidsmakers en deskundigen, omdat de landelijke en gemeentelijke overheid zich ten doel stelt burgers op een betekenisvolle manier te betrekken bij de ontwikkeling en uitvoering van (ruimtelijk) beleid. Dit is terug te zien in het wetsvoorstel 'Versterking participatie op decentraal niveau'³⁰ en in de Omgevingswet die (zoals het er nu uitziet) op 1 januari 2024 in werking zal treden. In de Omgevingswet zijn burgers medebelangebenden en verlangt de overheid van gemeenten, projectontwikkelaars en andere belanghebbenden om burgers in een 'vroegtijdig stadium' te betrekken bij het 'proces van besluitvorming over een project of activiteit' (TK 2013/2014).³¹ Als onderdeel van de Omgevingswet stelt de rijksoverheid een nationale omgevingsvisie op waarin ze vastlegt welke grote opgaven Nederland de komende dertig jaar te wachten staat en welke richting zij daarin kiest.³² In de Nationale Omgevingsvisie van 2020 staat dat samenwerking met en participatie van burgers noodzakelijk is voor het realiseren van de gestelde doelen en ambities. 'Weten wat er onder burgers leeft' is daarbij volgens het kabinet 'een belangrijk aandachtspunt voor goede participatie' (Ministerie BZK 2020: 161).³³ In deze editie van het COB pogen we daaraan bij te dragen.

Inzicht 1: Burgers trekken ruimtelijke vraagstukken breder en maken ze tegelijkertijd klein

Het is belangrijk om te weten hoe burgers naar ruimtelijke vraagstukken kijken, omdat dit bepaalt hoe mensen nieuwe informatie of plannen over ruimtelijke vraagstukken beoordelen. Mensen blijken ruimtelijke vraagstukken vanuit drie grondhoudingen te bekijken: 1) een gevoel van complexiteit en daarmee gebrek aan inzicht in de materie, 2) het idee dat Nederland een ruimtegebrek heeft (en er dus weinig kan en weinig alternatieven zijn), en 3) het gevoel dat ruimtelijke veranderingen leiden tot een lelijker leefomgeving.

De manier waarop mensen naar ruimtelijke vraagstukken kijken, kan anders zijn dan de manier waarop beleidsmakers, politici en deskundigen dat doen. Waar die laatste vermoedelijk veel kennis hebben van het specifieke beleidsterrein en de technische of juridische (on)mogelijkheden, zien we dat mensen ruimtelijke vraagstukken tegelijkertijd breed en klein maken.

Eenzijds maken mensen ruimtelijke onderwerpen breed. Ze brengen ruimtelijke en niet-ruimtelijke vraagstukken met elkaar in verband (vgl. ook Schilder et al. 2020),³⁴ zoals de verbinding tussen [wonen en immigratie](#) of tussen [ruimtelijke vraagstukken en het gepercipieerde onvermogen van de overheid](#) om andere maatschappelijke kwesties op te lossen. Anderzijds kunnen mensen onderwerpen ook juist heel sterk reduceren. Dan brengen ze een algemeen gesprek over waar ruimte te vinden is voor hernieuwbare energieopwekking terug tot een concrete discussie over de komst van een zonneweide in een nabijgelegen dorp. Dat mensen geneigd zijn om ruimtelijke vraagstukken zowel breder te trekken als kleiner te maken, hangt samen met het gegeven dat zij het moeilijk vinden om zich te verplaatsen in toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.³⁵ Mensen zijn vooral gericht op de problemen die zij in het hier en nu ervaren en vinden het moeilijk om na te denken over een toekomst die verder gaat dan één generatie. Het gevolg is dat mensen vooral teruggrijpen op specifieke problemen die ze op dit moment zien en ervaren, mede omdat die in hun ogen niet adequaat worden opgelost.

Inzicht 2: Mensen vrezen oneerlijke keuzes

Al met al is het voor mensen lastig om over de inrichting van Nederland te praten. In de gesprekken zien we veel gevoelens van onzekerheid en wantrouwen. De onzekerheid door een ervaren gebrek aan inzicht en de anticipatie op een verlies aan kwaliteit van de leefomgeving gaat gepaard met het gevoel dat burgers vaak aan het kortste eind trekken omdat de belangenafweging niet rechtvaardig is.

Ruimtelijke vraagstukken raken voor velen aan noties van *procedurele* en *distributieve rechtvaardigheid*, oftewel: is het proces van belangenafweging wel eerlijk en is de uiteindelijke verdeling van lasten en lusten wel rechtvaardig? Beide vormen van rechtvaardigheid spelen een grote rol bij de beoordeling van beleid en bij het vertrouwen in de makers en uitvoerders ervan (Van Noije et al. 2023). Rechtvaardigheid is een centraal begrip in opvattingen over de EU (Djundeva en Den Ridder 2021), bij ideeën over het klimaatbeleid (WRR 2023; De Kluizenaar et al. 2022) en in visies van burgers (en ambtenaren) op de energietransitie (De Kluizenaar en Flore 2021: 117). De centrale gedachte op dit laatste terrein is dat iedereen moet kunnen meedoen en iedereen kan profiteren, ongeacht iemands hulpbronnen en uitgangspositie.

Op het vlak van rechtvaardigheid leven allerlei onzekerheden en frustraties, zoals over oneerlijke procedures en teleurstellende uitkomsten van beslissingen. Dit geldt bijvoorbeeld bij de perceptie dat de overheid de stikstofcrisis zou gebruiken om van landbouwgrond bouwgrond te maken. De overheid zou hier volgens sommigen een ruimtelijke crisis creëren om een andere crisis op te lossen. In de groeps gesprekken zien we het ook terug als mensen praten over economische belangen van grote bedrijven als Schiphol of Tata Steel, die in hun ogen vaker hun zin zouden krijgen dan burgers. Mensen zeggen te begrijpen dat belangen uiteenlopen en dat ze niet altijd kunnen krijgen wat ze willen, maar zonder inzicht over wat prioriteit moet krijgen en hoe de overheid daarover besluit, ontstaat het idee dat de overheid 'dus' wat te verbergen heeft. De achterdocht over de scheve verdeling van baten en lasten is breed gedeeld. Dit gevoel van achterdocht is niet kenmerkend voor ruimtelijke vraagstukken, we zien het terug in andere vraagstukken en is onderdeel van bredere onvrede over de politiek en het functioneren van de overheid (zie [hoofdstuk 1](#)).

Inzicht 3: Burgers willen zien dat hun belangen en opvattingen ertoe doen

Een centrale behoefte van mensen is dat de overheid oog heeft voor hun belangen en opvattingen, en deze daadwerkelijk meeweegt in de besluitvorming. Er is een breed gedeelde zorg dat dit niet het geval is (zie [hoofdstuk 1](#)). Deze zorg kwam duidelijk tot uitdrukking in de focusgroepen in de regio Almelo, waar mensen de manier waarop de overheid is omgegaan met de Groninger bevolking exemplarisch vinden voor hoe ‘Den Haag’ omgaat met gebieden buiten de Randstad. In de ogen van de deelnemers aan de focusgroepen draagt de overheid de verantwoordelijkheid om richting te geven en opties te bieden. Deze hoge verwachtingen van burgers over de overheid zien we ook in ander onderzoek (o.a. De Kluizenaar et al. 2022).

In de eerste plaats verwachten mensen van de overheid dat zij bij het maken van keuzes rekening houdt met hun opvattingen over een aantrekkelijke leefomgeving en aandacht heeft voor belangen van verschillende groepen, bijvoorbeeld door bij nieuwbouw niet slechts huizen te bouwen in het duurste segment, maar ook sociale woningen en huizen voor middeninkomens. In de tweede plaats leggen mensen de nadruk op het belang van een eerlijk beleidsproces met de juiste randvoorwaarden, zoals een goede informatievoorziening, goede inspraakmogelijkheden en inzicht in de manier waarop belangen tegen elkaar worden afgewogen.

Zorg voor goede vertegenwoordiging en waak voor ongelijkheid

Hoe kan de overheid de belangen van burgers meewegen als het gaat om ruimtelijke kwesties? Waar het gaat om veranderingen in de eigen leefomgeving is dat vaak formeel geregeld via zienswijzeprocedures of de participatieparagraaf in de nieuwe Omgevingswet.³⁶ Bij de grotere ruimtelijke verdelingsvraagstukken of keuzes voor de toekomst is echter niet altijd duidelijk welke (formele of informele) rol burgers moeten of kunnen hebben.

Wetende dat burgers ruimtelijke vraagstukken complex vinden en dat ze kritisch zijn over het proces en de uitkomsten van beleid, is het logisch om werkvormen te gebruiken waarmee burgers kunnen aangeven welke waarden of doelen zij belangrijk vinden, en inzicht krijgen in de achtergronden en gevolgen van ruimtelijke keuzes. Een voorbeeld hiervan is de Participatieve Waarde Evaluatie die TUDelft ontwikkelde. De methode zet burgers ‘op de stoel van de bestuurder’ om hen op een laagdrempelige manier inzicht te geven in beslissingsdilemma’s en hen zo in staat te stellen bestuurders te adviseren.³⁷ Wetende dat mensen het lastig vinden om te praten over de toekomst is het zinvol om werkvormen te gebruiken die burgers in staat stellen voorbij praktische beperkingen te denken en hen uit te nodigen om te reflecteren op hun dromen, wensen en waarden. Een voorbeeld hiervan is de ‘Waardenkaart van de Nederlandse gezondheidszorg’ die de Argumentenfabriek ontwikkelde.³⁸ Daarnaast experimenteren onderzoekers met de ontwikkeling van games om de mogelijkheden of consequenties van uiteenlopende toekomstscenario’s te simuleren. Zo nodigen ontwikkelaars van ‘Play the City’ burgers, andere belanghebbenden en beleidsmakers uit om te reflecteren op de ruimtelijke ontwikkeling van de stedelijke leefomgeving (Tan 2017),³⁹ en maakten gameontwikkelaars een abstract onderwerp als toekomstig waterbeheer tastbaar voor participanten (Valkering et al. 2013). In dit licht sluiten we ons aan bij de opmerking van het Planbureau voor de Leefomgeving dat juist vraagstukken over de fysieke ruimte zich uitstekend lenen voor allerlei vormen van (digitale) visualisatie om toekomstscenario’s inzichtelijk te maken (Hamers et al. 2021; Kuiper et al. 2023; zie ook Hajer en Pelzer 2018).

Hoewel dit soort werkvormen ‘gewone mensen’ in staat stellen om mee te praten over toekomstige keuzes, is niet altijd duidelijk wat de effecten ervan zijn voor beleid. Uit evaluatieonderzoek blijkt dat participanten en beleidsmakers weliswaar met nieuwe inzichten naar huis gaan (Flood et al. 2018), maar er is weinig wetenschappelijke kennis over hoeveel van zulke burgerinzichten daadwerkelijk in beleid terechtkomt. De vervolgvraag is dan ook op welke manieren mensen betekenisvol kunnen worden betrokken. De overheid experimenteert inmiddels volop met nieuwe vormen van participatieve besluitvorming, zoals klimaattafels, wereldcafés, werkateliers en het uitdaagrecht (Bouma et al. 2023; Boeve en Groothuijse 2019; Bredenoord et al. 2020). Uit onderzoek blijkt dat burgers dit soort inspraakinstrumenten een goed idee vinden, omdat het de mogelijkheid biedt om perspectieven en ervaringen van gewone mensen in te brengen in (lokale) politieke besluitvorming (Den Ridder et al. 2021). Een belangrijke voorwaarde is dat

De ruimtelijke inrichting van Nederland

diegenen die meedoen representatief zijn voor de groep die zij geacht worden te vertegenwoordigen en dat het proces zo is ingericht, dat alle meningen aan bod komen (De Koning et al. 2023). Evaluaties van deze vormen van burgerparticipatie laten echter zien dat in de praktijk niet altijd aan deze voorwaarden kan worden voldaan. Zo toonden onderzoekers van TNO aan dat het speelveld bij de klimaattafels ongelijk verdeeld was: private partijen overvleugelden burgers in de besluitvorming via hun effectieve lobby (Truijens et al. 2023; 2021). Evaluaties van burgerberaden en G1000-bijeenkomsten wijzen uit dat de groep deelnemers, ondanks loting, selectief is en onderdeel van de zogenoemde participatie-elite (zie o.a. Boogaard et al. 2016). Als burgers of een selectie van burgers kunnen meepraten, dan is het dus belangrijk om te weten wie er meepraten, met welk doel zij dat doen en politieke ongelijkheid zo veel mogelijk te voorkomen.

Uit onderzoek naar steun voor democratische innovaties blijkt dat mensen dit soort instrumenten vooral zien als *aanvulling* op de representatieve democratie (Den Ridder et al. 2021). Men vindt dat gekozen volksvertegenwoordigers en bestuurders hun werk beter moeten doen. De behoefte aan inspraak ontstaat als dat in hun ogen onvoldoende gebeurt (Hibbing et al. 2023; Ouattara en Van der Meer 2022). Het is voor politici en beleidsmakers daarom belangrijk zich niet blind te staren op de mogelijkheden van nieuwe, directe vormen van burgerbetrokkenheid of participatie bij het opstellen van toekomstbestendig ruimtelijk beleid, maar ook aandacht te besteden aan het verbeteren van de werking van de representatieve democratie. Het stemmen bij verkiezingen, of het nu gaat om de Tweede Kamer, provincies, gemeenten of waterschappen, is nog steeds de meest massaal gebruikte vorm van politieke participatie. Bovendien is de ongelijkheid in participatie er minder groot dan bij andere vormen van participatie (Den Ridder en Dekker 2023). De aanbevelingen om de representatieve democratie te versterken, zoals de Staatscommissie-Remkes (2018) voorstelde, zijn daarmee nog altijd actueel.

Eindnoten

- 1 Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laten zien dat het consumentenvertrouwen na oktober 2022 minder negatief wordt. Het CBS ziet het consumentenvertrouwen scherp dalen tussen juni 2022 (score -3) en oktober 2022 (-59). Daarna wordt de stemming geleidelijk minder negatief, met een score van -44 in februari 2023. De oordelen over de economische situatie en eigen financiën blijven echter overwegend negatief, zie [Consumenten opnieuw minder negatief \(cbs.nl\)](#). p. 8

- 2 In opiniepeilingen zoals die van onderzoeksbureau IPSOS (in opdracht van het televisieprogramma 1vandaag) neemt het vertrouwen in het kabinet in de maanden oktober en november 2022 en januari 2023 licht toe, maar blijft laag in vergelijking met eerdere metingen in de periode 2007-2022, zie [Vertrouwen in kabinet - EenVandaag \(avrotros.nl\)](#). In de Eurobarometer van winter 2022/2023 stijgt het vertrouwen in de regering in de winter ook weer iets ten opzichte van het voorjaar 2022 (van 37% naar 44%) en neemt ook het aandeel dat tevreden is met het functioneren van de democratie weer toe (van 62% naar 72%, zie [Standard Eurobarometer 98 - Winter 2022-2023 - February 2023 - Eurobarometer survey \(europa.eu\)](#)). Ook in de Eurobarometer blijft het vertrouwen in de politiek overigens laag in vergelijking met eerder. p. 14

- 3 Zie <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82378NED/table>. In verband met veranderingen in de dataverzameling en vraagstelling kunnen we onze eigen gegevens uit tabel 1.4 niet vergelijken met eerder. p. 18

- 4 In COB 2008|1 gaf 67% een voldoende (score 6-10) voor vertrouwen in grote ondernemingen, in COB 2012|1 was dat 64%. Die percentages zijn echter niet vergelijkbaar met de gegevens in tabel 1.5, vanwege veranderingen in de onderzoeksmethode en vragenlijst. Die veranderingen bleken bij de meeste indicatoren niet tot grote verschillen in uitkomsten te leiden, maar bij het vertrouwen in grote ondernemingen wel. In de COB-LISS-metingen vanaf april 2021 en in de metingen in NIB ligt het vertrouwen in grote ondernemingen een stuk lager dan eerder in de COB-metingen van Market-Response. We weten niet waarom dat het geval is (zie COB 2022|bericht 1: 66). p. 18

- 5 Overigens is het opmerkelijk dat ruim twee keer zoveel mannen als vrouwen dit hebben toegelicht. p. 19

- 6 Dat is dus nadat het prijsplafond voor energie (vanaf 1 januari 2023) werd aangekondigd kort voor Prinsjesdag 2022 en na de aankondiging van de energievergoeding van € 190 voor de maanden november en december 2022. p. 20

- 7 In het aanvullende COB-LISS-onderzoek vroegen we respondenten in hoeverre zij zich zorgen maken over de financiële situatie van hun eigen huishouden op dit moment of in de nabije toekomst. Een derde zegt zich geen zorgen te maken, de helft zegt een beetje bezorgd te zijn, een achtste maakt zich tamelijk veel zorgen en 3% heel veel zorgen. p. 20

- 8 Dit zijn termen die door mensen (vaak door elkaar) worden gebruikt. Het gaat daarbij om mensen die naar Nederland komen. Uit eerder onderzoek (o.a. COB 2016|2) weten we dat mensen onderscheid maken in hun oordelen over mensen die vluchten voor oorlog en over wat zij noemen 'economische vluchtelingen'. p. 22

- 9 Zorgen over 'boeren' zonder verdere toevoeging hebben we ondergebracht in de categorie 'landbouw' die valt onder 'inkomen en economie'. p. 23

- 10 De categorie 'weet niet' (die 15% beslaat) is hierbij niet meegerekend, zie [Statistical Analysis - SKON \(dpes.nl\)](#). p. 24

Eindnoten

- 11 Deze vraag is opgenomen in de aanvullende COB-LISS-meting van december 2022, en eerder al in de aanvullende COB-LISS-meting van juli 2022. [p. 26](#)
- 12 Zie bijvoorbeeld Van Soest 2022. [p. 29](#)
- 13 We willen een aantal mensen bedanken voor hun suggesties en commentaar bij de opzet van het onderzoek voor dit hoofdstuk en bij eerdere versies van dit hoofdstuk: Maarten van Schie, Martijn Vink en Melchert Reudink (allen van het Planbureau van de Leefomgeving), Douwe Wielenga en Geert Munnichs (beiden van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur). Daarnaast bedanken we Arend Jonkman (onderzoeksbureau RIGO Amsterdam) voor zijn inzichten bij de ontwikkeling van de topiclijst voor de focusgroepen. Voor de inhoud van dit hoofdstuk zijn vanzelfsprekend alleen de auteurs verantwoordelijk. [p. 33](#)
- 14 Dat Nederland aan de vooravond van een grote verbouwing staat, is de eerste zin op de webpagina van de Nationale Omgevingsvisie (zie [Nationale Omgevingsvisie \(NOVI\) | De Nationale Omgevingsvisie](#), geraadpleegd op 6 maart 2023). [p. 33](#)
- 15 Ook het Planbureau voor de Leefomgeving stelde dit eerder al vast in het rapport 'Grote opgaven in een beperkte ruimte' (Hamers et al. 2021). In de onlangs uitgebrachte 'Ruimtelijke Verkenning 2023. Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050' wijst het Planbureau voor de Leefomgeving eveneens op de belangrijke rol die burgers in elk van hun scenario's kunnen hebben (Kuiper et al. 2023). [p. 33](#)
- 16 De Eerste Kamer stemde op 14 maart 2023 in met de inwerkingtreding van de Omgevingswet per 1 januari 2024 (zie [www.eerstekamer.nl/nieuws/20230314/omgevingswet_gaat_in_op_1_januari](#), geraadpleegd op 28 maart 2023). [p. 33](#)
- 17 Podcast NRC Haagse Zaken, aflevering '[Over de puzzel die de inrichting van Nederland heet](#)', 3 december 2022. [p. 34](#)
- 18 Eind 2008 werd het thema 'wonen en fysieke leefomgeving' ook vaak genoemd, toen vanwege de financiële crisis, die grote effecten had op de huizenmarkt. Huizen waren onverkoopbaar, stonden 'onder water'. Eind 2014 was de financiële crisis afgelopen, verbeterde de economische stemming (zie COB 2014¹) en daalde het aandeel mensen dat zich zorgen maakte over de woningmarkt. [p. 35](#)
- 19 Cijfers afkomstig uit de NIB-meting van voorjaar 2022; in de laatste meting is niet gevraagd naar tevredenheid met de eigen woonomgeving. [p. 37](#)
- 20 Van de groep die zich veel zorgen maakt over de woningmarkt noemt bijna een derde van de mensen die een toelichting geeft de asielinstroom of positie van statushouders als punt van zorg. Onder de mensen die zich een beetje zorgen maken is dat één op tien. [p. 39](#)
- 21 Zoals bijvoorbeeld bij BAM-topman Ruud Joosten die in *De Telegraaf* van 17 februari 2023 stelt: 'We zien de druk toenemen. Het aantal vergunningen daalt, terwijl de vraag naar woningen alleen maar stijgt vanwege de forse immigratie' (*De Telegraaf*, 17 februari 2023). [p. 39](#)
- 22 Hoe zit het met de positie van asielzoekers en statushouders en de toekenning van sociale huurwoningen? Immigranten die asiel aanvragen in Nederland worden opgevangen in asielzoekerscentra zoals in Ter Apel of andere opvanglocaties in het land. Zij doen dus geen beroep op de reguliere woningmarkt. Asielzoekers die een verblijfsvergunning hebben gekregen, worden statushouders genoemd. Er zijn geen landelijke formele voorrangsregelingen. Gemeenten moeten statushouders wel passende woonruimte bieden. Daarbij bepalen gemeenten zelf wat voor woonruimte dat is en of statushouders voorrang krijgen bij de toekenning van sociale huurwoningen (bron: [Huisvesting statushouder | Asielbeleid | Rijksoverheid.nl](#)). [p. 39](#)
- 23 Vanaf 1 januari 2023 is de jubelton afgeschaft en de verhoogde vrijstelling voor belastingvrij schenken van ongeveer een ton verlaagd naar € 28.947. [p. 39](#)

Eindnoten

- 24 In de focusgroepen vroegen we mensen in eerste instantie naar welke dilemma's zij zélf zien als het gaat om de inrichting van Nederland, welke belangen zij identificeren en waar mogelijke tegenstellingen zitten. Later in het gesprek kon de gespreksleidster ervoor kiezen om een door ons geformuleerd dilemma aan de groep voor te leggen, bijvoorbeeld wanneer ze het nodig vond om het gesprek een andere richting op te sturen of vlot te trekken. Deze dilemma's waren dezelfde als die in onze LISS-enquête (zie [tabel 2.1](#)). [p. 40](#)
- 25 In [figuur 2.3](#) laten we de afweging tussen natuur en landbouw zien, de andere twee stellingen uit [tabel 2.1](#) laten een vergelijkbaar patroon zien. Omdat respondent-aantallen anders te klein zouden worden, zijn partijen samengevoegd. [p. 42](#)
- 26 Daarbij gaven vooral 50-plussers, mannen en hbo- en wo-opgeleiden een toelichting. Het valt op dat veel mensen stelden het niet goed te weten. Daarnaast lijken mensen de stelling op verschillende manieren te hebben geïnterpreteerd. Een deel van de respondenten interpreteerde deze als een vraag naar hun persoonlijke mening (i.e. hoe de situatie zou moeten zijn), terwijl anderen de stelling interpreteerden als een vraag naar hun beoordeling van feitelijke patronen (i.e. hoe de situatie doorgaans is). Tot slot is opvallend bij de toelichting voor hun keuze dat mensen, ongeacht of zij nu voor het ene uiterste of andere uiterste kozen, argumenten geven die juist de tegengestelde positie onderbouwt. Het lijkt erop dat deze groep mensen een patroon benoemen waar ze niet blij mee zijn en hun toelichting gebruiken om hun standpunt alsnog te bepleiten. [p. 42](#)
- 27 Onze focusgroepeelnemers doelden uitsluitend op ongelijke verdeling van functies en opbrengsten daarvan tussen de eigen regio en andere regio's. Ook het Centraal Planbureau raadt beleidsmakers aan beter na te denken over de zogenaamde verdelings-effecten tussen en binnen regio's (Hendrich et al. 2023: 7-8). [p. 45](#)
- 28 Zie bijvoorbeeld TK 2022/2023a. [p. 48](#)
- 29 Onderzoekers noemen dit sentiment waarbij mensen uit regionale gebieden zich miskend en achtergesteld voelen ten opzichte van het politieke centrum wel 'plaatsgebonden ressentiment' (zie bijvoorbeeld Miltenburg et al. 2023; Huijsmans 2022 en Cramer 2016). [p. 50](#)
- 30 Zie TK 2022/2023b. Het wetsvoorstel Versterking participatie op decentraal niveau breidt de 'inspraakverordening' in de Gemeentewet uit tot een 'participatieverordening'. Die verordening geeft burgers extra mogelijkheden om in verschillende fasen invloed uit te oefenen op beleidsvorming en -uitvoering. Deze uitbreiding van mogelijkheden tot betrokkenheid en participatie zit bijvoorbeeld in de verankering van het zogenaamde uitdaagrecht. Het uitdaagrecht biedt burgers de mogelijkheid om hun lokale gemeente uit te dagen om bepaalde taken aan (een groep) burgers over te dragen, al dan niet met een bijbehorend budget, als die burgers van mening zijn dat zij een taak beter kunnen uitvoeren. Deze mogelijkheid zou burgers via een gevoel van eigenaarschap en verantwoordelijkheid meer kunnen betrekken bij de uitvoering van ruimtelijke taken. [p. 50](#)
- 31 Zie ook: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingswet. [p. 50](#)
- 32 Zie www.denationaleomgevingsvisie.nl. [p. 50](#)
- 33 Hiervoor liet het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in 2018 opinieonderzoek uitvoeren door onderzoeksbureau Motivaction (Van der Lelij et al. 2018). De rijksoverheid werd er door de Tweede Kamer ook toe aangespoord via de motie Van Gerwen (TK 2018/2019). [p. 50](#)
- 34 In een studie naar onbehagen en het woonbeleid signaleren Schilder et al. (2020) dat ervaren problemen op de woningmarkt soms oorzaken hebben buiten het woon-domein, zoals in het inkomen van mensen. [p. 51](#)
- 35 We zagen het eerder in andere toekomstgerichte thema's die we onderzochten, zoals de toekomst van de zorg (zie COB 2017|2). [p. 51](#)

Eindnoten

- 36 Zie bijvoorbeeld TK 2013/2014 (p. 15, 24 en 46). Zie ook artikelen 5.47 (lid 4) en 5.51 van de voorgestelde Omgevingswet. [p. 52](#)
-
- 37 Zie voor een overzicht en opzet van de Participatieve Waarde Evaluatie: www.tudelft.nl/tbm/pwe. [p. 52](#)
-
- 38 De Waardenkaart van de Nederlandse gezondheidszorg is te downloaden via de website: www.argumentenfabriek.nl/nieuws/waardenkaart-van-de-nederlandse-gezondheidszorg. [p. 52](#)
-
- 39 ‘Play the City’ vond plaats in Amsterdam en wordt inmiddels wereldwijd toegepast. Zie www.playthecity.eu. [p. 52](#)
-

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Achterberg, P. (2014). Knowing hydrogen and loving it too? Information provision, cultural predispositions, and support for hydrogen technology among the Dutch. In: *Public Understanding of Science*, jg. 23, nr. 4, p. 445-453.
- Adviesraad Migratie (2022). *Een huis voor statushouders*. Den Haag: Uitgave van de Adviesraad Migratie (ACVZ).
- Berg, A. van den, F. Leensma en T. Lenderink (2021). *Natuuropvattingen in Nederland*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- Blijleven, W. en S. Kooiker (2023). *Overdragen, delen en herstellen Overheidsvisies op de verdeling van verantwoordelijkheden sinds 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, J. de (2019). *Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Boeve, M.N. en F.A.G. Groothuijse (2019). Burgerparticipatie onder de Omgevingswet: niet omdat het moet, maar omdat het kan?!: De juridische waarborging van burgerparticipatie in de Omgevingswet. In: *Recht der werkelijkheid*, nr. 2, p. 22-43.
- Boin, A., M. Ekengren en M. Rhinard (2021). *Understanding and Acting Upon a Creeping Crisis*. In: A. Boin, M. Ekengren en M. Rhinard (eds.), *Understanding the Creeping Crisis*. Palgrave Macmillan, Cham ([dx.doi.org/10.1007/978-3-030-70692-0_1](https://doi.org/10.1007/978-3-030-70692-0_1)).
- Boogaard, G., A. Michels, M. Cohen, P. Smets, H. Binnema en M. Vlind (2016). *G1000. Ervaringen met burgertoppen*. Amsterdam: Boom bestuurskunde.
- Bouma, J., G. de Hollander, D. van Doren en A. Martens (2023). *Betrokken burgers. Onmisbaar voor een toekomstbestendige leefomgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Bovens, M. en A. Wille (2008). Deciphering the Dutch drop: Ten explanations for decreasing political trust in the Netherlands. In: *International Review of Administrative Sciences*, jg. 74, nr. 2, p. 301-325.
- Bredenoord, H., S. van Broekhoven, D. van Doren, M. Goossen, M. van Oorschot en P. Vugteveen (2020). *Maatschappelijke betrokkenheid bij natuur in beleid en praktijk: verkennende studies onder burgers en bedrijven*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Cramer, K.J. (2016). *The politics of resentment: Rural consciousness in Wisconsin and the rise of Scott Walker*. University of Chicago Press.
- Dam, F. van, A. Tisma en J. Diederiks (2019). *Transities, ruimteclaims en landschap*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Dekker, P. den en J. den Ridder (2021). Afkeer van de Haagse politiek. In: T. Sipma, M. Lubbers, T.W.G van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 28-36). Amsterdam: SKON.
- Djundeva, M. en J. den Ridder (2021). *Verwachtingen en beeld van de Europese Unie: het Nederlandse burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Flood, S., N. Cradock-Henry, P. Blackett en P. Edwards (2018). Adaptive and interactive climate futures: systematic review of 'serious games' for engagement and decision-making. In: *Environmental Research Letters*, jg. 13, nr. 6, 063005, p. 1-20.
- Gebhardt, W. en P. Feijten (2022). *Mensbeelden bij beleid. Bewust worden, bespreken en bijstellen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gootjes, F. (2023). *Societal Discontent as a catalyst for action Explaining protest and solidarity, why we help and protest* (proefschrift). Groningen: Universiteit van Groningen.
- Hajer, M.A. en P. Pelzer (2018). 2050 – An Energetic Odyssey: Understanding 'Techniques of Futuring' in the transition towards renewable energy. In: *Energy research & social science*, nr. 44, p. 222-231.

Literatuur

- Hamers, D., R. Kuiper, R. van der Wouden, F. van Dam, F. van Gaalen, A. van Hoorn, J. van Minnen, L. Pols en J. Ritsema van Eck (2021). *Grote opgaven in een beperkte ruimte: Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Hendrich, T., R. Euwals en S. Thewissen (2023). *Brede welvaart bij integrale gebiedsontwikkeling: vijf lessen*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Hibbing, J.R., E. Theiss-Morse, M.V. Hibbing en D. Fortunato (2023). Who do the people want to govern? In: *Party Politics*, jg. 29, nr. 1, p. 3-15.
- Hochstenbach, C. (2022). *Uitgewoond: Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek*. Amsterdam: Das Mag.
- Hooghe, L. en G. Marks (2005). Calculation, community and cues: Public opinion on European integration. In: *European Union Politics*, jg. 6, nr. 4, p. 419-443.
- Hooven, M. ten (2020). Landschapspijn. Het platteland behoeft weer een landelijke visie. In: *De Groene Amsterdammer*, nr. 5 ([Landschapspijn – De Groene Amsterdammer](#)).
- Huijsmans, T. (2022). Place resentment in ‘the places that don’t matter’: explaining the geographic divide in populist and anti-immigration attitudes. In: *Acta Politica*, p. 1-21.
- Jacobs, K., M. Meijers en Y. van Drunen (2021). Draagvlak voor klimaatmaatregelen. In: T. Sipma, M. Lubbers, T.W.G van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (p. 105-112). Amsterdam: SKON.
- Jacobs, K., A. Zaslove en A. Akkerman (2018). The Voice of Populist People? Referendum preferences, practices and populist attitudes. In: *Acta Politica*, jg. 53, nr. 4, p. 517-541.
- Kluzenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de, A. Steenbekkers, K. Muiderman, A. Mangnus en W. Blijleven (2022). *Burgers, overheid of bedrijven: wie is aan zet? Burgervisies en beleidsvisies op verantwoordelijkheidsverdeling bij lokale energieopwekking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de en A. van der Torre (2023). Verduurzaming vanuit burgerperspectief. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociaal-culturele ontwikkelingen: Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koning, F. de, J. den Ridder, S. Peters en W. Blijleven (2023). *SCP-reflectie op het organiseren van burgerfora: Vier aandachtspunten vanuit het burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, R., D. Hamers, K. Nabielek, F. van Dam, E. Dammers, E. Evenhuis, F. van Gaalen, G. de Hollander, A. van Hoorn, J. van Minnen, L. Pols, B. Rijken, T. Rood en D. Snellen (2023). *Ruimtelijke Verkenning 2023. Vier scenario's voor de inrichting van Nederland in 2050*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Kullberg, J. en M. Ras (2020). *Sociale Staat van Nederland: Wonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kunst, S. en S. Steijn (2022). Oorlog in Oekraïne: keerpunt in de publieke opinie over de EU en immigratie in Nederland? Op: Stuk Rood Vlees, [Oorlog in Oekraïne: keerpunt in de publieke opinie over de EU en immigratie in Nederland? – StukRoodVlees](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- Lelij, B. van der, W. Bot en C. Keuchenius (2018). *Burgerperspectieven voor de NOVI. Resultaten van een publieksonderzoek*. Amsterdam: Motivaction.
- Levistky, S. en D. Ziblatt (2018). *How Democracies Die: what history reveals about our future*. New York: Crown.
- Lowndes, V., L. Pratchett en G. Stoker (2006). Diagnosing and remedying the failings of official participation schemes: The CLEAR framework. In: *Social policy and Society*, jg. 5, nr. 2, p. 281-291.
- Meer, T. van der (2022). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In: Paul Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 101-112). Utrecht: Het Wereldvenster.
- Miltenburg, E., G. Geurkink en T. Huijsmans (2023). *Bezorgd over de samenleving. Een studie naar de veelzijdigheid en verdeling van maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2020). *Nationale Omgevingsvisie Duurzaam perspectief voor onze leefomgeving*. Den Haag.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2021). *Staat van de Woningmarkt Jaarrapportage 2021*. Den Haag.

Literatuur

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2022). *Jaarplan AIVD 2023*. Den Haag ([Open_Jaarplanbrief_2023.docx \(overheid.nl\)](#)).
- Müller, J.W. (2021). *Democracy rules*. Penguin UK.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociaal-culturele ontwikkelingen: Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ouattara, E. en T. van der Meer (2022). Distrusting democrats: A panel study into the effects of structurally low and declining political trust on citizens' support for democratic reform. In: *European Journal of Political Research* ([dx.doi.org/10.1111/1475-6765.12561](https://doi.org/10.1111/1475-6765.12561)).
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (2021). *Geef richting, maak ruimte!* Den Haag.
- Ridder, J. den, T. Fiselier en C. van Ham (2021). *Draagvlak voor het burgerforum. Een verkenning van de Nederlandse publieke opinie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen. REDRESS-consortium: Revitalized Democracy for Resilient Societies ([dx.doi.org/10.48592/1323](https://doi.org/10.48592/1323)).
- Ridder, J. den en P. Dekker (2023). Lokale betrokkenheid en participatiebereidheid. In: H. Vollaard en G. Jansen (red.), *Democratie in de gemeente. Lokaal kiezersonderzoek 2022* (p. 31-45). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Rijn, M. van, M. Haverkate, P. Achterberg en A. Timen (2019). The public uptake of information about antibiotic resistance in the Netherlands. In: *Public Understanding of Science*, jg. 28, nr. 4, p. 486-503.
- Rooduijn, M., W. van der Brug en S.L. de Lange (2016). Expressing or fuelling discontent? The relationship between populist voting and political discontent. In: *Electoral Studies*, jg. 43, p. 32-40.
- Schilder, F., F. Daalhuizen, J. Groot, C. Lennartz en M. van der Staak (2020). *Wonen en gevoelens van onbehagen? Een verkenning naar de relatie tussen onzekerheid, controle en het Nederlandse woonbeleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Schyns, P. en T. van de Meer (2009). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 65-95). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sleijpen, O. (2022). *Waarom zwengelen we nog steeds de vraag naar koophuizen aan?* Blogbijdrage op: www.dnb.nl/algemeen-nieuws/blog-2022/blog-olaf-sleijpen-waarom-zwengelen-we-nog-steeds-de-vraag-naar-koophuizen-aan.
- Soest, H. van (2022). Onvrede smeult in Nederland, niet alleen onder de boeren. In: *Algemeen Dagblad*, 29 juni.
- Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel*. Amsterdam: Boom (www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/parlement/staatscommissie).
- Steenvoorden, E. (2009). De publieke stemming in 2008. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (p. 29-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenvoorden, E. (2023). *Woorden zeggen meer dan cijfers. Uiteenlopende betekenissen van (gebrek aan) politiek vertrouwen onder sociale groepen in Nederland*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Stekelenburg, J. van (2017). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet* (oratie). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Tan, E. (2017). Play the city. Dungeons and Dragons for cities. In: A. Gerber en U. Gotz (red.), *Architectonics of game spaces: The spatial logic of the virtual and its meaning for the real* (p. 265-276). Columbia University Press: Transcript publishing.
- TK (2013/2014). Wetsvoorstel Omgevingswet. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 33962, nr. 3.
- TK (2018/2019). Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 34682, nr. 24.
- TK (2021/2022). Brief van de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van 17 mei 2022 aan de Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2021/2022, 34682, nr. 92, p. 3.
- TK (2022/2023a). Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 34682, nr. 92.
- TK (2022/2023b). Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 36210, nr. 2 en 3.

Literatuur

- Truijens, D. M. Klösters, M. Hanegraaff en X. van Tilburg (2021). *Akkoord van belang. Over belangenvertegenwoordiging aan de klimaattafels en de totstandkoming van het Klimaatakkoord*. Amsterdam: TNO.
- Truijens, D. Klösters, M. Hanegraaff, M. en X. van Tilburg (2023). *Wie schreef het klimaatakkoord? Over belangenvertegenwoordiging aan de klimaattafels en de totstandkoming van het Klimaatakkoord*. [Wie schreef het klimaatakkoord? - Energy.nl](#) (laatst geraadpleegd op 9 maart 2023).
- Valkering, P., R. van der Brugge, A. Offermans, M. Haasnoot en H. Vreugdenhil (2013). A Perspective-Based Simulation Game to Explore Future Pathways of a Water-Society System Under Climate Change. In: *Simulation & Gaming*, jg. 44, nr. 2-3, p. 366-390.
- Vollaard, H., L. de Blok, J. den Ridder en G. Jansen (2022). De lokale niet-stemmer. Een analyse van de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022. Via: [De lokale niet-stemmer | Rapport | Rijksoverheid.nl](#) (geraadpleegd op 21 maart 2023).
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Werner, H. (2020). *Pragmatic citizens. A bottom-up perspective on participatory politics* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*. Den Haag.
- Wonderen, R. van (2022). [Democratisch bewustzijn in Nederland. Tweede meting](#). Verwey Jonker Instituut/ Anne Frank Stichting.

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het eerste bericht van 2023

In dit bericht staat de meest actuele meting van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd van juli 2022 tot en met oktober 2022 door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In de periode juli 2021-oktober 2021 deden 2067 mensen mee (1467 online, 594 face to face, 6 telefonisch). Het voorlopige responspercentage is ongeveer 51%. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.* De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht maal leeftijd.

Open vragen in het LISS-panel in december 2022

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in december 2022 aanvullend een aantal open vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie [hier](#) voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1314 respondenten van 18 jaar en ouder in december 2022 de korte online enquête ingevuld, 1298 vulden de vragenlijst volledig in. Er waren acht open vragen; deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Er waren 13 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), *Aanvullend onderzoek COB – meting december 2022*.

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van kwantitatieve gegevens die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de [Eurobarometer](#). Zie [hier](#) voor meer informatie over de steekproeftrekking en het veldwerk van de Eurobarometer. Ook verwijzen we naar gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over het consumentenvertrouwen, zie daarvoor het [Consumenten Conjunctuuronderzoek](#) (CCO).

Vier focusgroepen in januari 2023

Op 12 en 17 januari zijn er in Amsterdam en Almelo in totaal vier focusgroepen gehouden door onderzoeksbureau Kantar Public / MARE. Zij spraken met groepen met acht deelnemers over het thema 'de inrichting van Nederland'. In totaal hebben 32 mensen deelgenomen aan de groeps gesprekken. De groepen waren verdeeld naar type opleiding, met in iedere stad één groep met opleiding t/m mbo en één groep met opleiding hbo of wo (deze indeling is gebaseerd op eerdere onderzoekservaring, waarbij bleek dat het indelen van gespreksgroepen naar opleiding de gesprekken vergemakkelijkt). De groepen kenden verder een variatie in leeftijd, geslacht en beroepsgroep. Bij citaten uit de toelichtingsvragen geven we het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Bij citaten uit de focusgroepen benoemen we uit welke groep het citaat komt (stad en type opleiding). De deelnemers voor deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Kantar Public. Voor een meer uitgebreid verslag van de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de groeps gesprekken zie: Berg, J. ter en S. Kok (2023). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwalitatieve verkenning onder burgers. Verkenningsthema: Inrichting van Nederland, de verdeling van de ruimte.* Amsterdam: MARE.

Naast deze speciaal voor dit onderzoek georganiseerde focusgroepen, konden we in [hoofdstuk 2](#) gebruikmaken van informatie uit tien focusgroepen die in 2022 door onderzoeksbureau I&O Research in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn georganiseerd over solidariteit op de woningmarkt. In die groepen is als introductie aan mensen gevraagd welke associaties en beelden zij hebben bij de woningmarkt, en alleen dat onderdeel is hier gebruikt. De groepen zijn op tien verschillende plekken in Nederland gehouden met tien verschillende doelgroepen op de woningmarkt. Het ging om: ouders met woningzoekende kinderen in Amsterdam, mensen met een sociale huurwoning in Assen en Rotterdam, starters in Utrecht en Alkmaar, mensen met een particuliere huurwoning in Deventer en Eindhoven, mensen met een koopwoning in Almere en Weert en spoedzoekers in Utrecht.

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

- * Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader overcompleteet (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen, omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader geeft daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Textcetera

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, april 2023

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

